

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн

№ 11 (16959)

2005 чылдың
ФЕВРАЛЬ 1,
вторник

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 20.00.
Садар өртээ 4 рубль.

ТУСКАЙ ҮНДҮРҮЛГЕ

2004 чылда республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң дугайында Тыва Республиканың Чазааның ОТЧЕДУ

2004 чылда республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң дугайында Тыва Республиканың Чазааның Отчедунуң дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

2005 чылдың январь 27 № 44 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. 2004 чылда республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң дугайында Тыва Республиканың Чазааның Отчедун чүлдүгүнүп көөр.
2. Чазак Аппарады (Яндак), Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилел:
— 2004 чылда республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң дугайында Тыва Республиканың Чазааның Отчедун “Тувинская правда” солунга 8000 экз., “Шын” солунга — 15000 экз. кылдыр парлаарын;

— Тыва Республиканың Чазак кижигүннериниң саналдарын органи-

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. ООРЖАК.

Кирилде

2004 чылда Тыва Республиканың Чазаа бодунуң ажил-чорудулгазын Россия Федерациязының Президентизи В.В. Путинниң Россия Федерациязының Федералдыг Хуралында Айыткалында, Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д. Ооржактың Тыва Республиканың Улуг Хуралында Айыткалында, Тыва Республиканың Чазаа Даргазының соңгулда бетиниң Программасында, Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң Прогнозунда, “2004 чылда Тыва Республиканың республика бюджетиниң дугайында” Тыва Республиканың Хоойлузунда хевирлеттинген кол-кол сорулгаларны чедип алырынче угландырып келген.

Чазактың отчеттуг чылда чугула сорулгазы болза Тыва Республиканың Россия Федерациязының хүрээлеңинге каттышканының 60 чыл, Кызыл хоорайның үндезилеттинип тургустунганының 90 чыл оюн бугу талалыг белеткээри болгаш төлептиг эрттирери болган. Кол күжениш-киннерни иштики регионалдыг продуктуну көвүдедиринче, инвестиция политиказын боттандырырынче, республика бюджетиниң бодунуң орулгаларын өстүреринче угландырган. Социал адырның албан черлериниң турум ажилын хандырырынче, чурттак-

чы чоннуң амыдырал деңнелин бедидеринче, хоойлу-дүрүм сагылгазын болгаш корум-чурумну быжыглаарынче улуг кичээнгейни салып келген.

I. Күрүне эргелеп-башкарылгасы болгаш кадр политиказы

Күрүне эргелеп-башкарылгасының адырынга Тыва Республиканың Чазааның мурнады көөр угланышкыны болза, хөй-ниити эрге-чагырганың ажил-чорудулгазының, республика болгаш муниципалдыг деңнелдерлиг органнарның кады ажилдажылгазының дээштиин бедидери болган.

Эрге-чагырганың федералдыг болгаш регионалдыг органнарының кады ажилдажылгазын сайзыраңгайжыдарының талазы-биле Россия Федерациязының Күрүне Чөвүлелиниң шиитпирин күүседир-биле Тыва Республиканың Чазаа 155 хоойлуларга база республиканың бүрүн эргелериниң таарыштырылгасының болгаш саң-хөө хандырылгасының айтырылары-биле холбашкан күш чок болдуруп турар 41 федералдыг хоойлужулга актыларынга саналдап кириген немелделерниң болгаш өскерилгелериниң анализин чоруткан. Саналдарны Улуг Хуралдың депутаттары, тус чер бот-башкарылга органнарының удурткучулары, политиктиг партияларның

болгаш хөй-ниити организацияларының төлээлери киржилгелиг Чазактың калбак хуралында, күш-ажылчы коллективтерге, хамаатыларның чыыштарына сайгарып көрген. Президентиниң, Федералдыг Хуралдың болгаш Россия Федерациязының Чазааның адресинге 32 санал-оналдарны кириген, оларның 18-ин “Россия Федерациязының субъектилериниң күрүне эрге-чагырганының хоойлужулга (төлээлекчи) болгаш күүсекчи органнарын организаастаарының ниити принциптериниң дугайында” Федералдыг хоойлуке өскерилгелер болгаш немелделер киригериниң дугайында” база “Россия Федерациязында тус чер бот-башкарылганын организаастаарының ниити принциптериниң дугайында” Федералдыг хоойлуларны хүлээп алганы-биле холбаштыр Россия Федерациязының хоойлужулга актыларынче өскерилгелер киригериниң дугайында” 2004 чылдың август 22-де хүлээп алган № 122-ФЗ Федералдыг хоойлуда өөренип көрген. Ону күүседир сорулга-биле Чазак 32 доктаалды хүлээп алган, 68 хоойлу төлөвлелин ажилдап кылган, оларны Улуг Хурал сайгарып көргениниң соонда парлаан болгаш ол хоойлу күжүнче кирген.

Россия Федерациязының Президентизи В.В. Путинниң Россия Федерациязының Федералдыг Хуралында Айыткалында салдырган сорулгаларны күүседир-биле 108 кезектен тургустунган хемчеглерни ажилдап кылган, оларның 57-зи күүсеттинген, 51-и күүселдениң чадазында. Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д. Ооржактың Тыва Республиканың Улуг Хуралында Айыткалы күүседириниң талазы-биле 291 хемчеглерниң 148-и күүсеттинген, 143-ү күүселдениң чадазында.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының соңгулда бетиниң Программаны күүседириниң талазы-биле ажил уламчылаан. Ооң 395 хемчеглериниң 182-зи күүсеттинген, 213-ү күүселдениң чадазында. Тыва Республиканың Чазак Даргазының соңгулда бетиниң ужуражылгаларының үезинде соңгукчулардан кирген 1133 чагыгының 630-и күүсеттинген, 503-ү күүселдениң чадазында.

Чазактың ажилының дугайында Отчет-биле база 2003 чылда республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң программаның күүселдези-биле таныштырылга үезинде кирген санал-оналдарны күүседириниң талазы-биле 345 хемчеглерниң 230-и күүсеттинген,

115-и күүселдениң чадазында.

2004 чылда Тыва Республиканың Чазааның Даргазы биле Россия Федерациязының Президентизи В.В. Путинниң ужуражылгазы болуп эрткен, аңаа республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң айтырыгларын сайгарып чугаалашкан. Республиканың Чазаа Россия Федерациязының Чазаа-биле, федералдыг ямылар болгаш ведомстволар, Сибирь федералдыг округ-биле кады ажилдажылганы быжыглаарының талазы-биле ажилды уламчылаан, ол бүгү 2005 чылда республика экономиказының инвестициялыг кезээн элээн көвүдедир арганы берген. Россияның Оңза байдалдар яамызының коллегиязының болгаш Сибирь федералдыг округтуң национал айыыл чок чорук болгаш корум-чурум айтырыгларының талазы-биле коллегиязының каттышкан үнүүшкүнүг хуралын эрттирген. Республиканың удуртулгазы Сибирь федералдыг округтуң Чөвүлелиниң база регионнар аразының “Сибирь дугуржулгазы” каттыжышкынының социал политиканы боттандырырының болгаш хамаатыларның социал камгалалының чаа системазынче шилчилгезиниң, бюджеттер аразында харылзаалар механизмин сайзыраңгайжыдарының, чуртталга-коммунал ажил-агый системазының реформазының, терроризмге удур демиселди күштелдирериниң айтырылары-биле холбашкан хуралдарына киришкен.

Россия Федерациязының саң-хөө сайыды А.В. Гордеевке баштаткан Организаастыг комитеттин удуртулгазы-биле Тыва Республиканың Россия Федерациязының хүрээлеңинге каттышканының 60 чыл, Кызыл хоорайның үндезилеттинип тургустунганының 90 чыл оюн белеткээриниң база эрттирериниң талазы-биле кол хемчеглер планын күүседир улуг ажил чоруттунган. 81 хемчегниң 36-зы күүсеттинген, 2005-2006 чылдарда күүседир көрдүнген 45 хемчег күүселдениң чадазында. Кызылга федералдыг Организаастыг комитеттин ийи үнүүшкүнүг хуралы болуп эрткен. Тыва Республиканың Россия Федерациязының хүрээлеңинге каттышканының 60 чыл, Кызыл хоорайның үндезилеттинип тургустунганының 90 чыл оюн белеткээриниң база эрттирериниң талазы-биле республиканың организаастыг комитеди 18 хуралды, ооң иштинде 9 үнүүшкүнүг хуралды эрттирген.

1941-1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайыныга Тиелелгениң 60 чыл оюнуң байырлаашкынын белеткээриниң база эрттирениң талазы-биле организастыг комитет тургустунган.

2003 чылдың октябрь 6-да хүлээп алган №131-ФЗ "Россия Федерациязынга тус чер бот-башкарылганын организастаарының ниити принциптериниң дугайында" Федералдыг хоойлунуң кол чүүлдерин өөренип көөрү база сайгарып чугаалажыры-биле тус чер чагыргаларының, Төлээлекчилер хуралдарының, албан черлериниң болгаш организацияларның удурткучулары киржилгелиг зона семинарларын эрттирген. Кызыл хоорайга, Таңды, Барыын-Хемчик болгаш Кызыл кожууннарга Чазак хүннерин, Ак-Довурак хоорайның, Сарыг-Сеп болгаш Чаа-Суур суурларның, Теве-Хаяда көдээ ажил-агый дуржулга станциязының, элээн хөй көдээ школаларның юбилейлерин эрттирген.

Чазактың ажил-чорудулгазын квартал санының планнарынга үндезилеп боттандырып келген. Чазактың болгаш ооң Чөвүлелиниң 140 хуралыга 1666 айтырыгларны сайгарган, 1227 доктаалды болгаш 448 айтырышкыны хүлээп алган. Чазак Даргазының 154 чарлыын база 60 айтырышкынын үндүрген.

Отчеттуг чылда Чазакка 2175 документ келген, ооң иштинде федералдыг яамалар, ведомстволар болгаш регионнардан 1127. Хамаатыларның өргүдөөлдериниң сайгарылганынче онза кичээнгейни угландырган. 2436 өргүдөөлдиң 866-зын чогумчалы-биле шиитпирлээн, 538-и сайгарылганың чадазында, артканнарынга харыыны берген. Чазак Даргазы хуу айтырыглыг 425 хамаатыны хүлээп алган.

Чазак кежигүннери 500 катап 1643 хонуктуң, ооң иштинде республикадан дашкаар черлерге 178 катап сургакчылаашкыныч үнгөн.

Массалыг информацияның парлалга болгаш электронуг чепсектеринге Чазактың ажилының дугайында 2 муң ажыг информацияны белеткээн болгаш чырыткан. 298 нормативтиг эрге-хоойлу актызын парлаан. "Тыва" КТРК-га Чазак Даргазының Россияның Президентизи В.В. Путинниң эрге-чагырганың вертикалын быжыглаарының база терроризмге удур ажил-чорудулганы күштелдирениң талазы-биле саналдарын күүседириниң дугайында айтырыг-биле холбашкан дорт эфирин чоруткан. Россия Федерациязының Күрүне Чөвүлелиниң Россия Федерациязынга күрүне эрге-чагырга органнарының ажилының дээштиин бедидериниң талазы хемчеглер дугайында хуралының түңнелдериниң дугайында республиканың Баштыңының интервьюзун дамчыткан. Чазак Даргазы республиканың массалыг информация чепсектеринге янзы-бүрү айтырыглар талазы-биле чурттакчы чонга 10 кыйгырыгны кылган. Тыва Республиканың албан езузунуң сайтызынга республиканың амыдыралында эң чугула болуушкуннарның дугайында 800 хире дыңнадыгларны киригген. Материалдарны Россияның медээлер агентилелдериниң порталдарыга база киригген. Интернет-харылзаалар четкизи тургустунган.

Күрүне эрге-чагыргазы болгаш тус чер бот-башкарылга органнарының системазынга кадр политиказы Концепциязының күүселдезин боттандырып келген. 2004-2005 чылдарда Тыва Республиканың күрүне

албанын реформалаарының талазы-биле Программаның күүселдези эгелээн. 395 күрүне болгаш муниципалдыг албан-хаакчылар немелде профессионал өөредилгени эрткен, ооң иштинде дээди эртемниң программазы биле - 59 кижжи, профессионал эде белеткел болгаш билиг бедидери-биле - 336 кижжи. Оларның иштинден 39 кижжи Россияның Президентизиниң чанында Россияның күрүне албанының академиязынга, Улус ажил-агыйының академиязынга, Россия Федерациязының Чазаның чанында Саң-хөө академиязынга өөредилгени эрткен. Тыва Республиканың Чазаның чанында Сибириниң күрүне албанының академиязының төлээ черинге баштайгы 60 дыңнакчының доостурулганы болуп эрткен. Россия Федерациязының улус ажил-агыйының организацияларыга эргелеп-башкарыкчы кадрларны белеткээр Президент программаның таварыштыр өөренири-биле 7 кандидат Федералдыг комиссияга шилилгени эрткен.

Хамааты ниитилелдин үндезиннери улам ыңай хөгжүлдени алган. Республиканың юстиция органнарында 178 хөй-ниити организациязы бүрүткеттинген. Чаңылчаан шажын-чүдүлгелер чурттакчы чоннуң сеткисагыш сайзыралына чаагай салдарны чедирип турар. Буддизмге сонургалдың өзүлдезинге буддий философияның доктору Хүндүткелдиг Геше Джампа Тинлей башкының лекциялары салдарлыг болган. Хүндүткелдиг Шива Лха Ринпоче башкының удуртулганы биле Кызылга "Бодхисаттва" деп Россияда эң улуг сувурганны хамаатыларның эки тура өргүлү-биле туткан. "Межпромбанк" КХН-ниң деткички дузаламчызы-биле орус православ церковьтуң Воскресенск хүрээзин тудуп турар. Троицк хүрээзиниң крещение дуганының болгаш улуг-хүн школазының тудуун дооскан. Хамнар "Кундустуг" аржаанын ыдактаан, ооң девискээриниң чаагайжыдылганын "Ойна" алдын-тывыш артелиниң деткички дузазының күсели-биле боттандырган.

II. Республиканың экономиктиг хөгжүлдезин хандыраарының талазы-биле хемчеглер

Чазактың экономиканы хөгжүдери-ниң талазы-биле ажил-чорудулгазын республиканың Чазаның дугайында Хоойлуга дүүштүр чурттуң Президентизиниң, Россия Федерациязының Чазаның, Тыва Республиканың Чазак Даргазының салганы сорулгаларны кичээнгейге албышаан, боттандырып келген.

Хоойлужудулга инициативазының хүлээлгелерин боттандыры-бышаан, республиканың Чазана экономика хөгжүлдезиниң нормативтиг эрге-хоойлу баазазын сайзыраңгайжыдып келген. "2004 чылда Тыва Республиканың бюджетиниң дугайында" Тыва Республиканың Хоойлунуң төлевилелин, ооң-биле кады инвестиция болгаш өске-даа тускай сорулгалыг республика программаларын, 2004 чылда Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң прогнозуң өй-шаанда ажилдап кылгаш, Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазынга киригген. "Чер дугайында", "Тыва Республиканың долаа фондузунуң дугайында", "Тыва Республикага ипотекалыг чуртталга чээлизин хөгжүдери-ниң дугайында", "Тыва Республикада

лизинг ажил-чорудулгазынга күрүнеден деткимче дугайында", "Тыва Республиканың күрүне өңчүзүн эргелеп-башкарының дугайында" Тыва Республиканың Хоойлунуң өскерилгелер кириериниң дугайында" хоойлуларны хүлээп алган. Федералдыг төп биле республиканың аразында бүрүн эргелерни аңгылаары-биле, орулга үндезин-дөстөрүнүң болгаш чарыгдал хүлээлгелериниң талазы-биле холбашкан хоойлу төлевилелдерин республиканың парламентизинге киригген, ооң иштинде "Көдээ ажил-агый бүдүрүлгезин күрүнеден деткириниң дугайында", "Тыва Республикага чуртталга политиказын күүседириниң дугайында", "Көдээ ажил-агый ужур-уткалыг черлериниң дүжүктүрлүүн күрүнеден таарыштыраарының дугайында", "Банкылар чээлилерин хаара тутушаан, онза ужур-уткалыг инвестиция төлевилелин сайгарып турар организацияларга күрүнеден деткимче дугайында" хоойлу төлевилелдери, "Тыва Республикага инвестиция ажил-чорудулгазының дугайында" Хоойлунуң чаа редакциязы.

Республиканың Чазана экономика хөгжүлдезиниң айтырыгларының талазы-биле 129 доктаалды хүлээп алган, оларның 63-ү нормативтиг бүдүш-шынарлыг. Социал-экономиктиг хөгжүлдениң прогнозуң ажилдап кылырының чаа майыын, бюджет акша-хөрөңгилериниң күсели-биле кедилиг инновация төлевилелдерин акшаландыраарының база көдээ ажил-агый бүдүрүлгезинге күрүнеден деткимчеге республика бюджетинден субсидияларны бээрениң Чурумун бадылаан.

Улуг кичээнгейни экономика хөгжүлдезиниң перспективаларынче угландырган. Отчеттуг чылда 2010 чылга чедир социал-экономиктиг хөгжүлдениң регионалдыг Программаның күүселдези эгелээн. Ооң күүселдезинче 485,6 млн. рубль түңнүг акша-хөрөңгилерни углаан, ооң иштинде федералдыг адрестиг инвестиция программасын — 72, регионнарның социал-экономиктиг хөгжүлдезинде ылгалдарны кызырар Федералдыг тускай сорулгалыг программалардан — 73,6, республика бюджетиниң бодунуң акша-хөрөңгилеринден — 340 млн. рубль. Программаның 107 төлевилелинден болгаш хемчеглеринден 35-иниң талазы-биле ажилды чоруткан, 11-иниң талазы-биле төлевилел-дөзевилел саавырының ажилдап кылышыкынын чоруткан.

Республиканың Чазана 2004-2006 чылдарда каттышкан регионалдыг продуктуңу ийи катап көвүдөдириниң талазы-биле хемчеглерни ажилдап кылган болгаш күүседип эгелээн. Республикага ук сорулга чеже-даа аарберге бол, ону боттуу-биле боттандырып болур, экономиканың боттуг секторунда рынок харылзааларының улам ыңай хөгжүлдезинге үндезилеттинген сорулга-дыр. 95 хемчегниң 24-ү күүсеттинген, 59-ү күүселдениң чадазында, 6-зынга күүселдениң хуусаазы ам-даа келбээн, 6-зы күүсеттинмээн. Бирги планче эңме-тикчок акша-хөрөңги хереглес, немелде өртектериниң эң улуг өзүлдезин хандырып турар адырларны — көдээ ажил-агыйын, капитал тудугну, чурттакчы чоннуң хереглелдериниң хандырылганы-биле дорт холбашкан болгаш каттышкан регионалдыг продуктуңу үштүң ийизин тургузуп турар телевирилг ачы-дузаны хөгжүдери салдыган.

Экономика хөгжүлдезиниң чамдык айтырыгларын, ооң иштинде федералдыг бюджеттиң акша-хөрөңгилериниң күсели-биле тудугну акшаландыраарын,

2005 чылда инвестицияларны хаара тударын федералдыг органнар-биле кады ажилдажып тургаш, шиитпирлеп келген. Федералдыг тускай сорулгалыг программаларның даңзын база оларны акшаландыраарының негелделерин тодарадырының, а ол ышкаш үлетпүр, энергетика, коммунал ажил-агыйын болгаш өске-даа адырларны хөгжүдериң айтырыгларының талазы-биле комиссияларның болгаш чөвүлелдериниң ажилыга Чазак кежигүннери киришкен. 2005 чылда федералдыг бюджеттен инвестицияларны федералдыг адрестиг инвестиция программасы-биле 35 млн. рубльге база "Регионнарның социал-экономиктиг хөгжүлдезинде ылгалдарны кызырары" деп федералдыг тускай сорулгалыг программа-биле 26,4 млн. рубльге көвүдөдир аргалыг болган.

Чазактың ажилының база бир чугула угланышыкы болза, күштүг хоойлужудулгага дүүштүр чайгаар бүткен монополчу субъектилерниң продукцияларының болгаш ачы-дузазының, а ол ышкаш республика бюджетинден дотациялап турар продукцияларның болгаш ачы-дузаның — чурттакчы чонга суугаткан газ болгаш хөмүрге, тус черниң шугумнарынга агаар транспорту-биле пассажирлер аргыштырылганының өртектеринге болгаш тарифтеринге күрүне таарыштырылганы хевээр артан. Суг хандырылганының болгаш суг аңгылаштырылганының талазы-биле ачы-дузага белдирлешкек акшаландырышыкының хемчээлдерин кызырган. Транспорт чарыгдалдарын чавызадыры-биле бюджет адырының албан черлеринге болгаш чурттакчы чонга хөмүр сөөртүлгезинге конкурстарны чоруткан. Чазактың доктаалы-биле бадылаан Даңзы езугаар амыдыралга эргежок чугула болгаш тоң чугула эм аймааның өртектеринге садыг немээшкиннериниң хемчээлдеринге контролду боттандырып келген. Ындыг чүүл 2003 чылдың декабрыда 12 хууга өскөн хереглел өртектериниң эмин эрттир өзүлдезин тудар арганы берген.

Медицина, фармацевтика, ветеринария ажил-чорудулгазын, а ол ышкаш кара болгаш өңнүг металлдар артынчыларын белеткээрин, болбаазырадырын база сайгарарын, арага продукциязын үүрмектеп садарын чурумчудар сорулга-биле лицензиялаашкыны чорудуп келген. Отчеттуг чылда 400 лицензия ажилдап турган, ооң иштинде арага продукциязын үүрмектеп садарына — 268.

Инвестиция болгаш инновация ажил-чорудулгазы. Республика экономиказының хөгжүлдезинге инвесторларны хаара тударына байдалдарны тургузар сорулга-биле инвестиция политиказының Концепциязын хүлээп алган болгаш ону күүседип эгелээн. "Инвестиция политиказының болгаш Тыва Республикага инновация ажил-чорудулгазын хөгжүдериң талазы-биле хемчеглер дугайында" Күрүне илеткелин бадылаан.

Тыва Республиканың инвестиция паспортун ажилдап кылган болгаш 46 инновация төлевилелинден тургустунган чагыглар портфелин хевирлээн. Республиканың эртем-инновация төвүн тургускан. Инвестиция төлевилелдерин делегей майыктарының деңгелинде тургузары-биле чаа программаларны ажыглап турар. Кедилиг инновация төлевилелдериниң үре-түңнелдиниң болгаш эксперт үнелелиниң санаашкын методиказын база оларны акшаландыраарының чурумун ажилдап кылган.

Тус черниң бараан бүдүрүкчүле-

риниң инвестиция болгаш инновация төлевилелдерин Москваның IV инновациялар болгаш инвестициялар бүгү-делегей салонунга, Иркутск хоорайга эрткен Байкалдың III экономиктиг шуулганынга, Моолдун Улан-Батор хоорайга эрткен “Аш-чем болгаш көдээ ажил-агый секторунга инвестицияларны хаара тудары” деп бүгү-делегей шуулганынга, Белгияга болуп эрткен инновацияларның, эртем шинчилелдериниң болгаш чаа технологияларның “Брюссел-Эврика” деп 53-кү Бүгү-делегей салонунга делгээн.

Инвестиция болгаш инновация адырының специалистериниң билиин бедидери-биле республика семинарларын эрттирген, оларга Бүгү-делегейниң реконструкция болгаш хөгжүлдө банкызының төлээлери киришкен.

“2004 чылда Тыва Республиканың эң дээр инновация төлевилели” деп юбилейлиг конкурсту эрттирген. Эрткен чылга көөрдө, оң киржикчилериниң саны өскөн, төлевилелдериниң шынары бедээн.

“Россияның регионнары” деп 9-ку Бүгү-россия делгелге-ярмарказынга Тыва Республиканың юбилейлиг таныштырылганын чоруткан, ук хемчегиниң иштинге республиканың бүдүрүлгелери “Эң эки ада-чурт барааны” деп конкурста киришкеш, 13 алдын, 9 мөңгүн медальдарны чаалап алган.

Сайгарлыкчы чоруктуң болгаш бизнестин хөгжүлдөзү. Республика экономиказының структуразында биче сайгарлыкчы чорук субъектилериниң үлүүнүң улгадышкыны кадагалаттынып арткан. Олар барааннар болгаш ачы-дуза үндүрүүшкүнүн 26 хууга көвүдөткөн болгаш ол бүгү 3,7 млн. рубль болган азы ниити хемчээлдин 37 хуузу. Барааннар болгаш ачы-дуза бүдүрүүшкүнүндө кол үлүгнү үлетпүр (35 хуу), тудуг (18,9), садыг болгаш ниитиниң кемненилгези (29,5 хуу) ээлеп турар. Биче бизнесте 16,9 муң кижилер хаара туттунган азы ажилга хаара туттунган чурттакчы чоннуң ниити санындан 17 хуу. 435 биче бүдүрүлгелер ажилдап турар. Биче сайгарлыкчы чоруктуң 19 субъектизинге 5,3 млн. рубль ниити түңнүг чиигелделиг чээлилерни тывыш ажил-чорудулгазын, дилиг материалдарының болгаш ыяш болбаазырадылга кылыгыларының, хлеб, эт кылыгылары бүдүрүлгезин, техниктиг хандырылганы, орук кыдынының сервисин, көжүп чоруур фотосалонну, амыдыралдың нарын техниказының септелгезин организаастаарыңга берген.

Республиканың Чазаа Кызыл хоорайда биче бизнесте күрүнөдөн деткириниң кол хемчеглериниң планын база биче сайгарлыкчы чоруктуң субъектилеринге республика бюджетиниң акша-хөреңгилериниң күсели-биле магадылалдарны тыпсырының чурумун бадылаан. Биче бизнестиниң субъектилериниң ап турары банк чээлилериниң чарыгдалдарының кезик-чамдын акшаландырыларының, магадылал фондузун тургузарының, бичежек акшаландырышышкынны сайзырадырының айтырыгларын саарылгалыг банкыларның болгаш камгаладылга компанияларының удуртукчулары-биле консалтинг ачы-дузазының талазы-биле чөвүлел семинарларга чугаалашкан, Каа-Хем, Улуг-Хем, Тожу, Мөңгүн-Тайга, Бай-Тайга болгаш Эрзин кожуунарга адыр семинарларын эрттирген.

Республиканың биче сайгарлыкчы чоруун деткир Фондунун чанынга өөрөдилге-херек төвүн тургузарының, Россияның Бизнес-инкубаторларының Национал демнежилгезинче база

Сибирьниң Чаңгыс аай консалтинг четкизинче кирериниң дугайында шиитпирлерни хүлээп алган.

“Аптека бизнестиниң Кызыл хоорайда эң дээр бүдүрүлгези” база “Аптека бизнестиниң эң дээр көдээ бүдүрүлгези” номинацияларның, “Сайгарлыкчы чорук – 2004”-түң 6 номинациязының талазы-биле республика конкурстарының түңнелдерин үндүрген.

Күрүнө эт-хөреңгизиниң эргелеп-башкарылгазы. Федералдыг эт-хөреңгини арендага алырының 42 керээзи ажилдап турган, федералдыг бюджетче аренда төлевириден 3,5 млн. рубль кирген.

Республика өнчүзүнүң харылзааларын таарыштырыларының талазы-биле нормативтиг эрге-хоойлу баазазы сайзыраңгайжып келген. Күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгелериниң орулгаларының кезик-чамдын республика бюджетинче шилчидериниң болгаш чок калган өрелиг күрүнө бүдүрүлгелерин узуткаарыңга акша-хөреңгилерни үндүрүп бээриниң дугайында Чазактың доктаалдары хүлээп алдынган. Эт-хөреңгиниң хуужудулгазын программага дүүштүр чорудуп келген. 2005 чылда хуужудулганың планын ажилдап кылган. Күрүнө эт-хөреңгизиниң кадагалалының болгаш ажылгалының хыналдаларын, баланс комиссияларын, баланс тудукчуларыңга ажылгалга дужаап кириген объектилерниң дамчыдылганын чорудуп келген. Эт-хөреңгиниң ажылгалындан республика бюджетинче 13,3 млн. рубль кирген, оң иштинде хуужудулгандан – 1,0, күрүнө эт-хөреңгизин сатканындан – 0,5, эт-хөреңгини арендага бергенинден – 6,6 база хоорайларның болгаш суурларның черлерин ажылгаанындан – 5,2 млн. рубль.

938,4 млн. рубль түңге хуу кижилерниң болгаш юридиктиг талаларның шимчeves өнчүзүңге эргелерни хавыларының дугайында 1935 дугуржулганы бүрүткээн.

Чер харылзаалары. Күрүнө өнчүзүн аңгылаарының талазы-биле 125 чер участоктарыңга чер тургузуунуң ажилдарын кылган. Тыва Республиканың “Чер дээш төлевир дугайында” Хоойлузунуң үндезининге республиканың каттышкан бюджетинче черниң ажылгалы дээш үндүрүлгелерден 19,7 млн. рубль кирген, оң иштинде республиканынче – 7,0 млн. рубль. Черни арендааны дээш тус-тузунда – 14 млн. болгаш 6,7 млн. рубль кирген.

Бойдус ажылгалы. Эрге-чагырганың федералдыг органнарының административтиг реформазының иштинге Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың аразында чөпшээрел бээр база контроль-хайгаарал чорудар хүлээлгелерни аңгылаан, ыңдыг чүүл бойдус ажылгалының эргелеп-башкарылганының үре-түңнелдин бедидеринге үндезин болуп.

Республиканың девискээринге **чер иштининиң ажылгалы** Россия Федерациязының “Чер иштининиң дугайында” Хоойлузунга дүүштүр чер иштин ажылгаар эргелерни лизензиялар принцип-биле боттандырып келген. 143 лицензия ажилдап турар, оң иштинде чер адаанда ижер сугларны тыварыңга – 93, хөмүр-даш тывыжыңга – 3, аржаан сугларны болгаш эм-домнуг малгашты тыварыңга – 3, ниити нептерелдин ажыктыг казымал байлактарын тыварыңга – 19, даг-дүгү тывыжыңга – 1, дашталган болгаш боду турнуккан дусту тыварыңга – 3, алдынны дилээрине, шинчилээрине база тыварыңга – 21. Федералдыг бюджеттиң 3,8 млн. рубль хемчээлдиг акша-хөреңгилериниң күсели-биле Кара-Сугнуң мөөң

чыдымында чер иштинин геологтуг шинчилелдериниң ажилдарын база чер шимчээшкисинерин баш удур сагындырынын чоруткан. Элезиннелчек алдынның минерал-чиг эт баазазының улгадышкынын чер иштин ажылгап турар бүдүрүлгелерниң бодунуң акша-хөреңгилериниң күсели-биле боттандырган, оларның кириген инвестициялары 19 млн. рубль болган. 2003-2004 чылдарда ажилдарның түңнели-биле күрүнениң курлавырлар балансызында учетка бир тонна хире элезиннелчек алдынны кириген. Алдынның мөөң чыдымнарын ажыдып тыпканын Чер иштинин ажылгалының талазы-биле федералдыг агентилелдин “Тываның геология-шинчилел экспедициязы” ААН-ге болгаш “Ойна” алдын-тывыш артелиге тывысканы ийи херечилел бадыткап турар.

Суг ажылгалы. Россия Федерациязының Суг кодекзинге кириген өскерилгелерге дүүштүр республиканың Чазаа 2005 чылда үерден болгаш чайындыдан камгалаар дериглерни тударыңга федералдыг бюджеттен хөреңгилерни үндүрүп бээрин чедип алган. “Тыва Республиканың чурттакчы чонун ижер суг-биле хандыраары”, “Тыва Республиканың девискээринде суг ажил-агый системаларының болгаш дериглериниң күрүнө мониторингизин чорудары” деп программаларны ажилдап кылган.

Арга-арыг ажил-агыйы. Арга-арыг өрттерин болдурбазының талазы-биле ажилдарны чоруткан, 2950 км өртке удур моондактарны тургускан, 10,8 млн. рубль ниити түңге 150 км өртке удур ажылгаар оруктары септээн база 95 км өртке удур ажылгаар оруктары туткан. Өрт айылыг сезоннуң дургузунда республиканың девискээринге арга-арыг өрттериниң саны барык 5 катап кызырылган. Өрттерниң уржуктары узуткаары-биле бюджеттен дашкаар акша-хөреңгилерни күсели-биле 5,6 муң гектар черге арга-арыгны катап тургузар хемчеглерни чоруткан, оң иштинде 400 га черге ыяштарны олурткан, аңаа 1,9 млн. рубльди чарыгдан. 1,7 га шөлге ажаап-тежээлден кезилдезин база хозалдыр кезилдезин чоруткан, ыңдыг чүүл арга-арыгларының шынарлыг байдалын экижиткен. Мооң-биле чергелештир 25 муң куб метр саарылгалы ыяшты, оң иштинде 8,5 муң куб метр ажылгал ыяжын белеткээн.

Долгандыр турар бойдус хүрээлелиниң таарымчалыын кадагалап арттырар сорулга-биле **күрүнениң экология экспертиказы** 109 төлевилел болгаш төлевилел бетиниң материалдарын сайгарып көргөн, оң иштинде 69 түңнелдерни белеткээн, “Экологтуг экспертизаның дугайында” Федералдыг хоойлуунуң негелделеринге дүүшпес болганы-биле 29 объектиге хамаарышкан документацияны чагыкчыларга дедир эгиткен, 6 төлевилел экспертиза эртериниң чадазында турар. Контроль хемчеглерин чорутканының түңнелинде долгандыр турар бойдус хүрээлелинге когаралды чайлатканының хемчээли 21,6 млн. рубль болган. Суг хүрээлелиниң мониторингизиниң сан-медээзи-биле алырга, суг объектилериниң байдалының баксыраашкыны илереттимээн. Ниитизи-биле контролда турар 340 объектини хынаан, 280 хажыдышкынны илереткен, оларның иштинден 77 хажыдышкынны эткен. 247 негелдени тывыскан, 276 муң рубльдиң торгаалын онааган, 155,5 муң рубльди тырткан.

Бүдүрүлгелерниң саң-хөө каддыкшыдылгасы. Бүдүрүлгелерге Тыва Республиканың бюджет чээлилериниң Фондузундан дузаламчыны көргүзүп келген. Берген чээлилерниң ни-

ти түңү 1,7 млн. рубль болган, оң иштинде чиик үлетпүрнүң бүдүрүлгелеринге – 0,5 млн., ачы-дуза адырын хөгжүдеринге – 1,2 млн. рубльди берген.

Төлежир арга-шинээ чок бүдүрүлгелерге **буураашкын чорудулганын** хандыраарының талазы-биле ажил чоруттунуп келген. Хайгаарал чорудулганында – 5, конкурс бүдүрүлгезинде – 23, даштыкы башкарылгада – 2 бүдүрүлгө турар. Чыл эгезинден тура 11 бүдүрүлгө конкурс бүдүрүлгезин дооскан. Албан төлээр агар төлевирлерни болгаш соңгаарлаткан төлевирлерни 925 муң рубль түңге дуглаан.

Бүдүрүлгелерниң саң-хөөзүн кадыкшыдар база оларны орулгалыг ажилдаарынче үндүрер сорулга-биле адырлар яамылары техниктиг эде чепсегелдин үндезининге ажилдың дээштин бедидер хемчеглер комплекзин ажилдап кылган. Улуг болгаш ортумак бүдүрүлгелер 13 млн. рубль түңнүг орулганы алган, оң иштинде үлетпүрдө – 4,9 млн. рубль, транспортта – 4,0, харылзаада – 1,3, садыг болгаш ниитиниң кемненилгезинде – 2,3 млн. рубль. Орулгалыг бүдүрүлгелерниң бот-деңзизи 40 хуу болган, оң иштинде үлетпүрдө – 40, тудугда – 33, транспортта – 61 хуу. Баш бурунгаар сан-медээ-биле алырга, 90 көдээ ажил-агый бүдүрүлгелериниң 71-и чылды 19,2 млн. рубль түңнүг орулгалыг дооскан, ол 2003 чылга деңнээрге, 3,2 катап бедик. Орулгалыг бүдүрүлгелерниң саны 12-ге көвүдээн. Ындыг-даа бол, чайгаар бүткен монополияларның продукциязынга болгаш ачы-дузазынга өртөктерниң болгаш тарифтерниң өзүлдөзи, технологтуг дериг-херекселдерниң канчаар-даа аажок эргижиреп-элээни бүдүрүлгелерниң ажил-чорудулганының саң-хөө түңнелдеринге багай салдарлыг болган. Карылгалар 352 млн. рубль болган, оң иштинде чуртталга-коммунал ажил-агыйының бүдүрүлгелеринде – 120 млн. рубль.

Контроль хүлээлгелерин боттандырышаан, Чазак яамыларының болгаш ведомстволарының, өнчүнүң бүгү хевириниң бүдүрүлгелериниң ажылын социал-экономиктиг хөгжүлдө прогнозунуң, республика бюджетиниң дугайында хоойлуунуң күүселдезинче углаан. Мониторингини доктаамал чорудуп келгени база Чазактың хуралдарыңга ай санында социал-экономиктиг хөгжүлдө айтырыгларының сайгарылганы, селектор хуралдарның организациязы, чер-черлерде ажилдың түңнелдерин өөренип база сайгарып турары, ужуражылгаларны болгаш «төгерик» столдарны чорутканы бүдүрүлгелерниң болгаш адырларның айтырыгларын шиитпирлээр органы берген.

Республикага 31 федералдыг тускай сорулгалыг программаны оларның адаккы программалары-биле катай күүседип келген. Акшаландырышышкыны хемчээли 363,4 млн. рубль болган, оң иштинде федералдыг бюджеттен – 238, 3 млн. рубль, республика бюджетинден – 32,9 база бюджеттен дашкаар үндезинерден – 92,3 млн. рубль. Ниити түңден 294,8 млн. рубльди инвестицияларже углаан. Акшаландырышышкыны хемчээли 40,6 млн. рубль түңнүг 46 республика программаларны ажилдап турган. Айыттырган программаларны күүсеткениниң түңнелинде, экономика хөгжүлдезиниң шынар көргүзүлгелери бедээн.

2004 чылдың прогнозунда көрдүнген макроэкономиктиг көргүзүлгелерни кол нургулайында чедип алган, а чамдык туруштар талазы-биле ажыр күүсеткен. Баш бурунгаар сан-медээ-биле алырга, каттышкан регионалдыг продуктунуң хемчээли 6 хууга өскөн. Үлет-

пур бүдүрүлгезинин, бараан саарылгазынын, төлевирлиг ачы-дузанын хөгжүлдезинин бедик темпелери кадагалаттынып арткан.

Шалың акшазын, пенсияларны болгаш өске-даа орулгаларны өстүргенинин түңнелинде, инфляциянын темпелери шала чавызаанда, чурттакчы чоннуң амыдырал деңнелинин өзүлдези хандыратынган, ниити россияжи көргүзүглерге көөрде, чоннуң чайгаар өзүлдезинин көргүзүглери бедик болуп арттышаан. Бүдүрүлгө хөгжүлдезинин үндезининге үндүрүг онаар баазаны калбартканынын күсели-биле каттышкан бюджеттин орулгалары өскөн. Ындыг чүүл социал адырын турму ажилын хандырат арганы берген.

2005 чылда экономиканын улам ыңай хөгжүлдезинге база чурттакчы чоннуң амыдырал деңнелин бедидеринге тодаргай шыдал-шинек ниитизи-биле тургустунган.

III. Экономиканын боттук секторунун хөгжүлдези

Үлетпүр. 2004 чылда үлетпүр хемчээлинин өзүлдезинин шимчээшкини чогулгалыг хевээр камгалаттынып арткан. Үлетпүр бүдүрүлгелери 2165,4 млн. рубльдин продукциясын бүдүргөн, ниити хемчээлинин индекси 111,0 хуу болган. Үлетпүр продукциязынын тургузуунга электри энергиязы 28,6 хуу, алдын тывыжы—28,3, аш-чем—21,3, одалга—10,6 хуу үлүүн кириген.

Энергетика. Энергетика комплекзинин бааза бүдүрүлгелери республиканын одалга-энергетика курлавырларына хереглелдерин долузубиле хандырган. 1218,2 муң Квал чылыг энергиязын бүдүргөн, бодунуң хереглелинге 37,5 млн. кВт-шак электри энергиязын ажилдаан, федералдыг мөөңеп садар рыноктан 632 млн. кВт-шак электри энергиязын алган. Одалга-энергетика комплекзинин бүдүрүлгелери эрткен чылын реформалаашкыннын байдалына эрткен. “Чылыг четкилери”, “Тываэнергоремонт”, “Хову-Аксы ЧЭТ”, “Чаа-Хольтеплоэнерго” каттышкан күрүнө бүдүрүлгелерин, ол ышкаш «Тывакоммунэнерго» КУБ-туң эрги баазанын Тоора-Хем, Мугур-Аксы суурларда дизельди электри станцияларын, Туран, Шагаан-Арыг, Чадаана хоорайларда, Сарыг-Сеп суурда котельняларны муниципалдыг бүдүрүлгелер кылдыр тургускан.

Чазак 2004-05 чылдың одалга сезонунга белеткелди экижидер сорулга-биле 19 доктаалды хүлээп алган, оларны күүседире-биле акша-көпеекти долузу-биле хандырган. Кызылдың ЧЭТ-инин №9 котелунун, №3,4 турбогенераторунун, №2 четкиде суг чылыдыкчызынын капитал септелгелерин, №10-14 котелдарнын үүрмек септелгелерин дооскан. 4 км узун хемчээлдиг чылыдылга четкилеринин, төп чылыдылга пунктуларынын, электри четкилеринин дериг-херекселдеринин, чылыг суг дамчыдар чаа шугуунун тудуунун септелгезин чоруткан. Ак-Довурак хоорайнын, Хову-Аксы суурнун ЧЭТ-теринин, кожууннарнын котельняларынын котел агрегаттарынын, дузалал дериг-херекселдеринин капитал септелгезин кылган, эргижир-ээн чылыдылга четкилерин солаан. Одалга-энергетика комплекзинин бүдүрүлгелеринин аразында удурдидер төлеттим-ээн өрелерин эвээжидире-биле бот-боттарынын аразына негелде чугаалажышкыннарны чоруткан.

Одаар чүүл үлетпүрү. “Каа-Хем” уургайы” ААН 564 муң тонна хөмүрдашты кызып тыпкан Администрация

бажынынын, мастерскаяларнын, машина турар черлернин септелгедугу ажилдарын кылган. Деңзи бажынын ажылгалга кириген.

“Республиканын одаар чүүл сайгарар конторазы” КУБ чедери берге кожууннарда чурттакчы чонну болгаш бюджет адырынын албан черлерин хөмүр-даш-биле хандыратын боттандырган. 54 автотранспортту садып алган, ол хереглелчилерге 64 муң тонна хөмүр-дашты, ооң иштинде чурттакчы чонга 52 муң тонна хөмүр-дашты сөөртүп чедирер арганы бүдүрүлгө берген.

Чурттакчы чонну суук газ-биле хандыратын доктаамал болгаш озалондак чокка боттандырган. 1780 тонна газты сайгарган. “Тывгаз” ААН бодунуң акша-хөреңгизи-биле 1 муң газ баллоннарын садып алган, гаражтарнын, газ долдуруу пунктунын, Кызыл, Ак-Довурак, Туран хоорайларда административтиг бажынарнын капитал септелгелерин чоруткан. Газ хандырылганы системанын айыыл чок ажилдарын хандыраты-биле чер адаанын, иштиги газ хоорзаларынын, газ херекселдеринин план-сагындырыг септелгелерин кылган. Красноярск хоорайда “Интеррос-Согласие” камгаладылга компаниязы-биле хамааты харысалганы камгаладылганын дугайында керэни чарган. Газ хандырылганын төпчүткен абонентлеринин болгаш баллоннар тургускан бажынарнын учедун кылыры-биле база чиигелделиг хамаатыларга газ бергенин хыналдазын чорудары-биле компьютер программаларын ажылгап турар.

Өңүз металлургия. Алдын тывыжынын деңнелин бир тоннадан ажырып турар Россия Федерациязынын 13 субъектинин санынче республика кирген. 612,8 млн. рубль түңнүг 1623 кг элезинелчек алдынны казып тыпкан. Бүдүрүлгени бедик бүдүрүлгө болдурганын күсели-биле өзүлдө чедип алган. Республиканын каттышкан бюджетинче 39,0 млн. рубль түңнүг үндүрүгү кириген.

Аш-чем продукциязынын бүдүрүлгезинин хемчээли 460,8 млн. рубль болган, прогнозту 115,4 хуу күүсеткен. Эът бүдүреринин хемчээли 9,6 хууга, эъттин чартык фабрикаттары—12,4, сүт продукциязы—15,2, консервалар—39,6, водка кылыгланы 18,9 хууга өскөн.

Тудуг материалдары. 35,9 млн. рубльдин 10,7 муң тонна даг-дүгүн бүдүргөн, ниити хемчээлдин индекси 116,2 хуу болган. Даг-дүгү бүдүреринин хемчээлин бүдүрүлгө бодунуң акша-хөреңгизин улгаттырганынын база “Хакасскузбассуголь” ХАН-нын инвестицияларынын күсели-биле өстүргөн. Бүдүрүлгенин ажыктыг чоруун бедидире-биле «Тыва даг-дүгү» даг болбазырадыр комбинат» ажык акционер ниитилелин тургускан.

Тууйбу болгаш руда эвес материалдарнын үндүрүлгези улгаткан. Дилген материалдарны болгаш чазанылга кылыгланын бүдүреринин хемчээли эрткен чылдың деңнелинде хевээр арткан болгаш оларга республиканын хереглелин долу хемчээлди-биле хандырган. Хуу сайгарлыкчылар брусчаткалар (черге чадар кылын плиткалар), чаагайжыдылга кезектери болгаш көвүктүг бетон бүдүрерин ажылгалга кириген.

Чыып эптээр демир-бетон кылыгланын бүдүрерин көвүдөдири-биле бажың тудар комбинаттын бажың тудар улуг панель цегин болгаш котельнаязын чаарты эде кылып турар. Тууйбу заводун тударынын төлевилелин кылыры дооступ турар.

Арга-ыяш болгаш ыяш болбазырадыр үлетпүрүнүң бүдүрүлгелери 51,5 млн. рубльдин продукциязын бүдүргөн. “Тувлес”, “Черби ЛПЗ”, “Фрактал” КХН, “Бочкарев” хуу бүдүрүлгө, “Өг” КУБ олар ленталыг пилорамаларны ажылгаанынын күсели-биле продукциялар бүдүреринин хемчээлин улгаттырган. Өг ыяжы, чымчак мебель комплектилери кылыры ышкаш продукциянын чаа хевирлерин бүдүрерин шингээдип ап турар. “Өг” КУБ-ту техника талазы-биле эде дериринге база дериг-херекселдерин чедир кылырынга федералдыг адрестиг инвестиция программасын 8 млн. рубль келген.

Республиканын Чазак чиик үлетпүрүнүң бүдүрүлгелерин хөгжүдеринче доктаамал сагышты салып келгенинден адааннажылга, чижилге кылырын бедидер, саарылга рыногун калбартыр, продукция бүдүрерин 40,1 млн. рубльге чедир көвүдөдири арганы берген. Продукциянын өзүлдезин “Кызылдың дааранылга фабриказы”, “Кидис заводу”, “Тыва хевистер” КУБ-тар, чоннуң ус-тывыш уран кылыгыларынын “Суй-Белек” бүдүрүлгези хандырган.

2005 чылда үлетпүр адырлары чаа технологтуг шиитпирлерни ажылгап, техниктиг эде дерилгелерни болгаш чедир дерилгелерни кылып, күчүлери долузу-биле шингээдип ап тургаш, бүдүрүлгелеринин ажыл-чорудулганын ажыктыгын бедидери база адааннажылга, чижилге киржир шынарлыг продукция бүдүрери эргежок чугула.

Агроүлетпүр комплекзи. Көдээ ажил-агый бүдүрүлгезинин ажилдарына бо чылдың агаар-бодузу болгаш экономиктиг байдалдары дыка таарымчалыг болган. Көдээ ажил-агый болгаш продукция болбазырадыр үлетпүр ниити продукциязынын өзүлдезинин шимчээшкинин ниитизи-биле камгалап арттырат аргалыг болган, бүдүрүлгенин орулгалыын элээн бедиткен. Кыска хуусаалыг чээлилеринин хемчээли өскөн.

2003 чылга деңнээрге, көдээ ажил-агыйнын ниити продукциязы 3,9 хуу өскөн. Көдээ ажил-агыйнын үлүүнге онаажыр регионалдыг ниити продукт 15 хуу болган.

Көдээ ажил-агыйнын бараан бүдүрүлгелери чер ажылынын 807,7 млн. рубльдин продукциязын бүдүргөн азы 2003 чылга деңнээрге, 21,1 хуу хөй. Тараанын ниити чыылдазы 25,9 муң тонна болган азы 2003 чылдан 2,2 катап көвүдээн. Бүгү категориянын ажил-агыйлары 42,3 муң тонна картофельди, 11,1 муң тонна ногааларны ажаап алган, эрткен чылдың деңнелинге бодаарга, өзүлдө дараалаштыр 9,6 болгаш 23,8 хуу болган. Тараанын ортумак дүжүдү гектардан 10,5 центнер, картофельдин — 103,2, ногааларнын — 97 центнер четкен, өзүлдө дараалаштыр 26,4 хуу, 4,8 болгаш 5,1 хуу болган. Бүгү категориянын ажил-агыйлары 53,2 муң мал ченнеринин хоолулуг кезээн белеткеп алган азы 2003 чылдан 9,6 хуу хөй.

Чайгы куруктурулга андарылганын 10 муң ажыг гектарга чогуур үезинде чорутканынын, агротехниктиг хуусааларда шынарлыг үезиннерни чажып тараанынын, 7 муң ажыг гектар шөлгө үнүштерни камгалап талазы-биле агрохимиктиг хемчеглерни чорутканынын, ол ышкаш 22 муң гектар шөлде тараан тараа культураларын хөй катап суггарганынын, бараан бүдүрүлгелерин кывар-чаар материалдар болгаш техниканын артык кезектери-биле хандырганынын күсели-биле үнүштер өстүреринге эки түңнелдерни чедип алган. Курлавырларны камгалап технологияларны ажылгап эгелээн.

Септелге-тудуг ажилдарын чорударына федералдыг болгаш республика бюджеттеринден 6,1 млн. рубльди суг ажил-агый организацияларына берген, 5 суггарылга системанын суг дериглерин эде кылган болгаш капитал септелгезин чоруткан.

Тараа рыногу. Көдээ ажил-агыйнын бараан бүдүрүлгелери аш-чем хереглелинге 12 муң тонна тарааны сайгарар болгаш хереглээр. Бодунуң бүдүргөн тараазы аш-чемге болгаш мал чеминге хереглелдерни хандырып шыдавайн турар.

Картофель болгаш ногаалар рыногу. Көдээ ажил-агыйнын бараан бүдүрүлгелери республиканын бюджет организацияларына 400 тонна картофельди, 300 тонна ногааларны берген. Үүрмектеп садар садырлар дамчыштыр 9 муң тонна картофельди, 2 муң тонна ногааларны сайгарган. Иштиги рынокка картофельге болгаш ногааларга хереглелди колдуунда бодунуң бүдүргенинин күсели-биле хандырып турар.

Көдээ ажил-агыйнын бараан бүдүрүлгелери мал ажылынын 1242, 7 млн. рубль продукциязын бүдүргөн. Чыл дургузунда шупту категориянын ажил-агыйларына малдың бүгү хевиринин баш саны өскөн, эрткен чылдың бо үезинин эң-не хөй деңнелинге четкен, ооң иштинде мыйыстыг бода мал 9,1 хуу, хой биле өшкү — 13,6, хаван — 48,8 хуу болган. Чыл төңчүзүндө мыйыстыг бода малдың өзүлдөзи 0,6 хууга, хой биле өшкүнүң — 2,8, тевенин — 8,7, ивинин — 1,3 хууга камгалаттынган. Малдың продуктулуу өскөн. Инекти тарып боозадырынын 5 пунктузун, төрүүр хойнун 6 пунктузун катап тургускан, 1,6 муң баш инекти, 8 муң баш төрүүр хойну тарып боозаткан. 16, 6 муң доза доңуруп каан мал үезин садып алган. 27 муң баш хойнуң болгаш өшкүнүң бонитировказын чоруткан. Дүккүр совет уксаанын 157 баш өшкүзүд, тыва уксаанын 15 хоюн республикадан дашкаар саткан. Чита хоорайга регионар аразынын делгелгезинге “уксаалыг өшкүлөр” номинациязынга 2 алдын медальды чаалап алган. Уксаалыг малдарнын республика делгелге-ярмарказын эрттирген.

“2004-2006 чылдарда республикага аграр бизнести хөгжүдөр талазы-биле хемчеглер дугайында” Чазак доктаалын күүседире-биле 11 көжүп чоруур кыргылда агрегаттарын, 100 өг-бүле арыны садып алган, чайгы сезонда хымыс бүдүрер 4 ферманы организастаан, Кызыл-Мажалык суурда сүт болбазырадыр биче цехти ажылгалга кириген.

Эът рыногу. 21,1 муң тонна эътти бүдүргөн, рынок шугуму-биле 4,8 муң тонна эътти сайгарган. Иштиги хереглел рыногунга продукциянын бо хевирин ажылгаар хемчээли 65 хуу ашкан.

Сүт продукциязынын рыногу. 40,0 муң тонна сүттү бүдүргөн, 15,7 муң тоннаны сайгарган. Ниитизи-биле сүт болгаш сүт продуктуларын рынокка сайгарарынын хемчээлин 42 хуу хандырып турар. Хуу дузалал ажил-агыйлардан продукциянын садып алырынын системасы чогуңдан ооң хөгжүлдөзи саадап турар.

Дүк рыногу. 734 тонна дүктү бүдүргөн. Республика бюджетинден дүк садып алырынга берген субсидия “Тыва хевистер” ААН-нин, “Кидис заводу” КУБ-туң хереглелдерин долузу-биле хандырат арганы берген.

Балык продукциязынын рыногу. Республиканын иштиги сугларына 160 тонна балыкты туткан болгаш республиканын рыноктарына сайгарган.

Өлүк-кеш чиг эдиниң рыногу. Аңчылар сезонунда республиканың аңчылары 4,5 млн. рубль түңүг 41 муң дини, 3,6 муң киш болгаш өске-даа хевирниң аңнарының кештерин белеткээн. Санкт-Петербург хоорайга өлүк-кеш чиг эдиниң аукционунга продукцияның колдуун сайгарган.

Бойдус байлааның рыногунга пөш тооруун 10 тоннаны, киш-кулааны — 101, чыжыргананы — 30, инек-караан 148 тоннаны болгаш өске-даа каттарны сайгарган.

Агроулетпүр комплекзин хөгжүдеринге саң-хөө деткимчезин көргүзери-биле бюджеттен 227,3 млн. рубльди чоруткан, ооң иштинде федералдыг бюджеттен — 100,6, республика бюджетинден 126,7 млн. рубль келген. Ооң иштинден субсидияга, дотацияга, көдээниң бараан бүдүрүкчүлериң чарыгдалдарының кезин дуглаар компенсацияга 83,3 млн. рубльди, инвестицияга — 97,8, “Хөрзүннүн дүжүткүрүн бедидер” тускай сорулгалыг федералдыг программаны күүседиринге — 10 млн. рубльди, “Көдээниң социал хөгжүлдези” федералдыг программага 44,1 млн. рубльди чарыгдаан. 98 көдээ өг-бүлө чурттаар 6,7 муң дөрбелчин метр чуртталга шөлүн туткан болгаш ажыглалда кириген. “Көдээ ажил-агыйның бараан саң-хөөзүн кадыкшыдар дугайында” Федералдыг хоойлуну күүседир ажил уламчылаан. 93 млн. рубль түңүг өрелерни төлээр хуусаазын 6-7 чыл чедир узаткан. 32 млн. рубльдиң хөөлерин, штрафтарын, 1992-1994 чылдарда берген 61 млн. рубльдиң төпчүткен чээлилерни, оларга кири салган хууларның өрелерин бүгү хевирниң өңчүлериң дүшкөн көдээ ажил-агый бүдүрүлгелеринден үндүр бижээн.

Тыва Республиканың Россия Федерациязының хүрээленинге каттышканының 60 чылынга тураскааткан конкурстун түңнелинде хову ажилының талазы-биле конкурса 5 бүдүрүлгө, 5 хуу ажил-агый тиилекчи болган. Чазак шаңналын 15 малчын алган. 110 ажыг малчын янзы-бүрү номинацияларга тиилекчи болуп үнгеш, өртектиг шаңналдар-биле демдеглеткен.

2005 чылда агроулетпүр комплекзи аграр бизнестиң программазынга дүүштүр рынок харылзааларын хөгжүдерин уламчылаар, көдээ ажил-агый продукциязының ниити бүдүрүлгезин, аыш-чем үлетпүрүнүн бүдүрүлгө хемчээлин көвүдөдир, бүгү хевирниң малының бажын өстүрер, кадрлар белеткелдин хандыраар болгаш экономиктиг ажилдың деңнелин бедидер, көдээде чурттакчы чоннуң социал-экономиктиг байдалын экижидер ужурулуг.

Тудуг комплекзинге 907,4 млн. рубльди шиңгээдип алган, 16,1 муң дөрбелчин метр чуртталга шөлүн ажыглалга кириген. Каа-Хем, Хову-Аксы суурларда, Чадаана хоорайда АТС-терни, Кунгуртуг, Тоора-Хем, Мугур-Аксы суурларда спутниктиг харылзаа станцияларын, Кызылдың хоочуннар бажыңында, республиканың туберкулез диспансеринде улаштыр тудугларны, Качыкта Культура бажыңын, Элегес суурда школаның спорт залын, Ак-Довурак хоорайда школаның спорт залын, столоваязын, Эрзин суурда садыг төвүн ажыглалга кириен.

90 чылдарның эгезинде тудуун ара соксаткан объектилерниң тударын катап эгелээн чамдык объектилерни ажыглалга кириери тудугнуң нормаларының болгаш дүрүмнериниң чаа негелделеринге дүүштүр төлевилел-дөзевилел саавырынга эдилгелерни кириери чугула болу бергениниң ужурдан саадай берген.

2005 чылдың инвестиция программасында кирген объектилерниң бар төлевилел-дөзевилел саавырынга эдилгелерни кылган болгаш белеткелди чоруткан. Шилчээн болгаш катап эгелээн объектилер талазы-биле төлевилелдерниң катап санаашкыны эгелээн, чаа төлевилел-нормативтиг баазаны ажилдап кылган.

Архитектура болгаш хоорай тудуунун органнарының ролун күштелдирер айтырыглар талазы-биле республиканың Тудуг яамызы Улуг-Хем, Кызыл кожууннар, “Тываграждан-проект” төлевилел институту-биле дугуржулгага ат салган. Тудугларның негелделерин сагып турарыга 104 хыналданы чоруткан, 20 айтышкынны берген, 6 объектини тударын соксаткан. Тудугнуң нормаларының болгаш дүрүмнериниң билиниң талазы-биле 31 инженер-техниктиг ажилдакчының өөредилгезин болгаш аттестациязын эрттирген.

Чуртталга тудуун сайзырадыр сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаа 2010 чылга чедир чуртталга бажыңнарының тудуун хөгжүдөр болгаш ооң темпирин дүргөдөдир дугайында доктаалды хүлээп алган. “Тыва Республикага чуртталга тудуунун политиказын амыдыралга боттандыраар дугайында” ТР-ниң хоойлузуң төлевилелин ТР-ниң Улуг Хуралыңга көөрү-биле кириген. Чуртталга тудуунга саң-хөө курлавырларының бар-ла аргаларын долзуу-биле ажыглаары, ооң иштинде күрүне салышкыны, банкылар чээлиери, хамаатыларның хөреңгизи болгаш өске-даа бюджеттен дашкаар акша-көпеекти кириери ында көрдүнгөн. Чуртталга шөлүн садып, тудуп алырынга тускай ипотека чээлизиниң системазын тургускан. Чурттакчы чонга берген 21 млн. түңүг 80 ажыг чээлиер болгаш “Тыва Республикада аныяк өг-бүлелерни 2003-2010 чылдарда чурттаар оран-сава-биле хандыраар” программаның киржикчилериниң боттарының акша-хөреңгизин хоорайның Каа-Хем, Горная кудумчуларында чуртталга бажыңнарының тудуунче кириштирген. Ол ышкаш хоорайның “Мурнуу” микрорайонунда №10 эвээш каттыг комплекстиг хуу чуртталга бажыңының тудуунун төлевилел документилерин бо программага дүүштүр кылып эгелей берген.

Республиканың тудуг организацияларының сорулгазы болза, ажыглалга кириер объектилерге ажилчын күштү, акша-хөреңгени мөөңнээри, чедир туттунмаан объектилерниң санын эвээжедери, тудуг бизнестин сайзырадыры, тудугнуң шынарын, кадрлар белеткелдин экижидери болур.

Чуртталга-коммунал ажил-агый адырының бүдүрүлгелери чонга 473,4 млн. рубльдиң ачы-дузазын чедирген. Амыдыраарыңга орулгазы четпес хамаатыларга чуртталга-коммунал ачы-дузазының төлевиринге деткимче кылдыр субсидияны берген. 25,1 муң өг-бүлө азы өг-бүлелерниң 31 хуузу субсидияны ажыглап турар. 123,6 млн. рубльди газ, хөмүр-даш, электри энергиязы, чуртталга-коммунал ачы-дузазын төлээри-биле чоруткан. Тыва Республиканың Чазааның 2004 чылдың декабрь 22-де хүлээп алганы №1172 доктаалында чуртталга шөлү, коммуналдыг ачы-дуза төлээринге субсидиялар бээриниң чурумун доктааткан, ында 2005 чылдан эгелээш субсидияны хамаатыларның социал агар санынче шилчидери көрдүнгөн, ол дээрге бюджеттиң акша-хөреңгизиниң чарыгдалын шын чорударыңга улуг идиг болур.

“Элеп баксыраан, бустур четкен чуртталга бажыңнарыңдан хамааты-

ларны көжүрер дугайында” федералдыг программа езугаар федералдыг бюджеттен 8 млн. рубльди, республика бюджетинден 16,5 млн. рубльди 35 өг-бүлени көжүрери-биле 2031,5 дөрбелчин метр чуртталга шөлүн тударыңга кириген. “2002-2010 чылдарда чуртталга-коммунал ажил-агыйын эде тургузуп, чаартыр реформаны чорудар” республика программазының күсели-биле 6 млн. рубль-биле чылыг санакчыларын, тускай аар техникаларны садып алган.

Чуртталга-коммунал ажил-агыйының объектилериниң кышка белеткел-ин чогуур хуусаазында чоруткан, аңаа 55,2 млн. рубльди федералдыг бюджеттен, 17,5 млн. рубльди республика бюджетинден чарыгдаан. 1435,7 дөрбелчин метр чуртталга фондузун, 5,9 км чылыдылга четкилерин септээн, 52 котельнаяларны септээш, 12 котелун солаан. 1,8 млн. рубль түңгө озал-ондак болу бергенде ажыглаар материалдар курлавырын тургускан. Хоорайлар болгаш чурттакчылыг суурларны чаагайжыдар, ногаанчыдар, санитарлыг ашталгазын чорудар талазы-биле улуг хемчээлдиг ажилды чоруткан, бо хемчеглерге 6 млн. рубльди чарыгдаан. Он удаа эрткен республика суббогннингинге 15,8 муң кижини, 255 авто-транспорт, техника киришкен, 125 муң тонна бокту, демир кескиндилерин сөөртүп төккен, 6,5 муң дөс ыяштарны тарып олурткан.

2005 чылда сорулгалар болза, чуртталга-коммунал ачы-дузазын чижилгелиг рынок кылдыр хевирлээрин уламчылавышаан, чуртталга болгаш коммуналдыг инфраструктураның объектилеринге бараан болурда чагыкчы биле күүседикчиниң хүлээлгелерин аңгылап тодарадыры, хууда чурттакчыларның боттарының күжүн организастаарын калбаа-биле ажыглаары, чуртталга-коммунал субъектилериниң аразында керээлиг харылзааларны, кады ажилдажылганы чорудары, чаа бедик шынарлыг, ажыктыг технологияны ажыглаары болур.

Транспорт комплекзи. Автомобиль транспорту рыноктуң эң-не хөгжүдөдир, чижилгелиг үезинде ажилдап турар. Ниити хемчээли 974,3 муң тонна чүьктү сөөрткен, 22,9 млн. кижини аргыштырган.

Агаар транспорту-биле 26,1 муң кижини аргыштырган, 111 тонна чүьктү сөөрткен. Тарифтерниң ылгалдарын эгидери-биле “Тыва авиашугумнар” ААН-ге тус черниң авиашугумнарыңга 11,4 млн. рубльдиң саң-хөө деткимчезин чедирген.

Суг транспорту-биле 6,1 муң кижини аргыштырган, 1,3 муң тонна чүьктү сөөрткен, 2003 чылга деңнээрге, дараалаштыр 124,5 болгаш 76,5 хуу болган. 13 санныг флотту ажыглап турган.

Орук ажил-агыйы. Девискээрниң орук фондузундан 152 млн. рубльди шиңгээдип алган азы эрткен чылга деңнээрге, 100,7 хуу болган. Республика бюджетиниң күсели-биле орук техниказының парыгын чаартып, 2,1 млн. рубльдиң 8 санныг орук техниказын садып алган. 102,2 погон метр хемчээлдиг 5 көвүрүгнү, 36,1 км автоорукту септээн, Бояровка—Тоора-Хем аразында 3 км автоорукту ажыглалга кириген.

Федералдыг оруктарны ажаарыңга 226,3 млн. рубльди федералдыг бюджеттен шиңгээдип алган. 34,9 км автоорукту, 334,1 погон метр хемчээлдиг 4 көвүрүгнү септээн. 10,2 млн. рубль өртектиг 4 чаа орук техниказын садып алган.

2005 чылда девискээрниң орук четкилерин улам калбартыры, оларның

техниктиг шынарын экижидери, орук ажыглалының чарыгдалдарын эвээжедери, орук шимчээшкениниң айыыл чок чоруун хандыраары көрдүнгөн.

Харылзаа. Эрткен отчеттуг үеде 208,7 млн. рубльдиң ачы-дузазын чедирген, ооң иштинде чурттакчы чонга 97,1 млн. рубльге, бо дээрге эрткен чылга деңнээрге, дараалаштыр 26 болгаш 29 хуу өскөн болуп турар. Электрилик харылзаа талазы-биле ачы-дуза чедирилгези 172,5 млн. рубль, ооң иштинден чурттакчы чонга — 81,2, почта албаныңга — 36,2 млн. рубль, ооң иштинде чурттакчы чонга 15,9 млн. рубльдиң ачы-дузазын чедирген. Харылзаа ачы-дузазының рыногу сотовый телефон болгаш көжүп чоруур радио харылзааларының ачызында сайзыраан. Почта харылзаазының 14 кожуун белдирлери, 102 стационар салбырлары ажилдап турар. Почта дамчыштыр акша чорудар пунктуларны чаңгыс аай системаже шилчидер ажилдар чоруп турар. Чаңчыл болган харылзаа ачы-дузазындан аңгыда, немелде ачы-дуза чедирер черлер бар болу берген. Бай-Хаактың почтазында, Кызылдың №10 почта салбырында Интернет-кафе ажиттыңган. Чедери берге беш чурттакчылыг суурларда доктаамал ажилдаар спутник терминалдарын тургузарын дооскан. 2005 чылда Тээли, Хандагайты, Эрзин, Балгазын суурларга, Туран хоорайга санныг АТС-терни, Барыин-Хемчик кожуунга “Алтай-300” деп көжүп чоруур радиостанцияны, Чадаана — Кызыл-Мажалык аразында участокка 50 км радиорелелиг шугумну ажыглалга кириери көрдүнгөн.

Хереглел рыногу. Ниити бараан саарылгазының хемчээли 4467,5 млн. рубль четкен, 10,7 хууга өскөн. Чылдың прогноз даалгазын 109 хуу күүсеткен. Хереглел барааннарын мөөңнеп садарының саарылгазы 706,4 млн. рубль болган, ол 2003 чылдыындан 4,8 хуу хөй. Адырда 11 муң ажыг кижини хаара туттунган, 270 ажилдаар черни немештир тургускан. Хереглел рыногунда хуу сайгарлыкчылар 80 хууну ээлеп турар. Садыг, ачы-дуза чедирер бүдүрүлгелерниң саны көвүдээн, оларны эде чаарты тудуп септээн. Беш автосалонну ажиткан.

“2001-2005 чылдарда Тыва Республикага көдээ садыгны хөгжүдери” республиканың тускай сорулгалыг программазының 300 муң рублин материал-техниктиг баазаны экижидеринче угландырган. Кожууннарда белеткел ажил-чорудулганы хөгжүдөр хемчеглерни ап турар. Кыдыкы Соңгу чүккө деңнештирген база чедери берге чурттакчылыг черлерге регионалдыг фондудан 1,2 млн. рубль өртектиг 108 тонна далганы сөөртүп чедирген.

Садыгның болгаш ниитиниң кемненелгезиниң 222 бүдүрүлгезинге комплекстиг хыналдаларны чоруткан. 17,7 тонна аыш-чем барааннарын, 16,0 млн. рубль өртектиг 26 муң ажыг санныг барааннарын шынары багай деп санааш, үндүр бижээн. Садыгның болгаш ниитиниң кемненелгезиниң 49 бүдүрүлгелеринге хынаан продукцияның 3,9 хуузу азы 400 муң рубль өртектиг 302,2 дал арага аймаан садарын хораан. 127 сайгарлыкчының арага продукциязын садар чөпшээрелин соксаткан, хажыдышкыннарын эрткен соонда оларның 118-и ажилын катап эгелээн. Илереттинген 1495 хажыдышкынны эдери-биле 225 айтышкын бижиктерни берген. Садыг бүдүрүлгелеринде 4727 деңзилээр херекселдерни хынаан, оларның 203-ү үрелик болган.

Чурттакчы чонга 1093,0 млн. рубль бүгү хевирниң өртектиг ачы-дузазын чедирген, өзүлдези 12,1 хуу болган, ортумаа-биле бир кижиге онааштыр 3,6 муң рубльдиң ачы-дузазын чедирген. Чурттакчы чонунуң амыдырал хандырылганын хөгжүдөр республиканың тускай сорулгалыг программазы күүсеттинип турар. 200,0 муң рубльге дерилгелерни, материалдарны, дериг-херекселдерни садып алган. Омскиниң күрүне университетиниң өөредилге төвүнге 18 кижиге, ооң иштинде 11 ажил чоктар билин бедидип алгаш келген. Баш таарыкчыларының, каасталга уран чүүлүнге мергезилдиглерниң конкурстарын эрттирген. Улустуң ус-тивыш чогадылганын улам ыңай хөгжүдөр сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаның чанында республиканың Узанырының мергезил палатазын болгаш Уран чурулга талазы-биле эксперт чөвүлелин тургускан.

2005 чылда садыг болгаш төлевирилги ачы-дуза чедирериниң адырынга хоойлудан дашкаар секторну узуткааш, тус черниң бүдүрүкчүлериниң бараанарын рынокче үндүрүп сайгарарына таарымчалыг байдалды тургузар ужурлуг.

Даштыкы-экономика харылзаалар. Даштыкы-экономика харылзааларны Хамаарышпас Күрүнелер Демнежилгезиниң чурттарының киржикчилери — Грузияны, Казахстанны, ыраккы даштыкы чурттар — Моолду, Германияны, Италияны, Кыдатты дамчыштыр боттандырып турар. Моолдун девискээринге мал аарыгларының талазы-биле нарын байдал тургустуна бергени-биле 2004 чылда республиканың даштыкы садыглаашкын саарылгазы АКШ-тын 5,0 млн. доллары, экспорт — 3,1, импорт 1,9 млн. доллар болган. Даштыкы садыглаажышкынның саарылгазында Европа чурттарының киржилгези элээн улгаткан. Моолдун Хубсугул, Архангай аймактарының чагыралары-биле садыг-экономика болгаш культура кады ажилдажылга дугайында дугуржулгаларга ат салдыган. Садыг-экономика болгаш эртем-техника кады ажилдажылга талазы-биле Россия-Моол чазактарның аразында комиссияның ажилында идепкейлиг киржи турар. Моолда болгаш Россия Федерациязының субъектилеринде чурттап турар этниктиг тываларның бирги съездизин эрттирген.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Көрей Республикага ажил аайы-биле албан кылып чораанының түңнелинде, делегейде эң-не улуг каң эзилдирер "POSCO" деп корпорация база биче бизнестиң "SBC" деп корпорациязы-биле дугуржулгаларны кылган. Олар Тываның эки шынарлыг хөмүр-дажын болгаш республиканың өске-даа бойдус курлавырларын шиңгээдип алырын, аш-чем чиг эдин болбаазырадырының талазы-биле кады ажилдажылганы чорударын, даарынылга бүдүрүлгезин, пластика кылыгларын, туризмни хөгжүдөр сонургаан. "SBC" корпорацияның төлээлери "Тыва Республиканың экономиказына хуу инвестицияны кириштирери" деп республика семинарының ажилына киришкен. Семинарның түңнелинде Мурнуу Көреяның элээн каш компанияларының болгаш фирмаларының удуртукчулары бистиң республикага чораан.

Кыдаттың Шанхайда "КАДИ" даг-металлургия компаниязының төлээлекчилери-биле Хову-Аксының кобальт-титан шиңгээдип алырының төлевирилги боттандыра талазы-биле дугуржулганы кылган. Социал политика,

иелерниң болгаш чаштарның эргелерин камгалаар кады ажилдажылганы Кыргызстан Республика-биле чорудары көрдүнген. Узбек Республикадан ногаалар болбаазырадыр, соктар болгаш суксунга ижер суглар кудар шугумнар дериг-херекселдерин республикага садып алыр харылзаалар уламчылаан.

Регионнар аразында харылзаалар Москва хоорай, Алтай, Бурятия, Хакасия республикаларның чазактары, Красноярск крайның администрациязы-биле садыг-экономика, эртем-техника, культура талазы-биле кады ажилдажылга дугайында дугуржулгаларга үндезилээш, хөгжүлгезин уламчылап турар. 2004-2008 чылдарда Новосибирск областың администрациязы-биле дугуржулгага ат салган. Кызылга бир дугаар регионнар аразының "Тыва Экспо-2004" деп мөөңөп-үүрмектеп садар универсалдыг делгелге-ярмарканы эрттирген, аңаа Новосибирск, Красноярск хоорайлардан, Хакасия, Казахстан, Моол республикалардан 40 ажыг фирма болгаш төлээлекчи киришкен. 6 млн. ажыг рубль түңге 42 керээ чардыган.

Моол-биле харылзааларны улам ыңай хөгжүдүп, Азия-Ооюм океан регионнарының чурттары, Италия, ХКД, Россия Федерациязының субъектилериниң кады ажилдажылганы калбартып тургаш, 2005 чылда даштыкы бараан саарылгазын 5 млн. доллар чедир улгаттырары чугула болуп турар.

IV. Бюджет, үндүрүлгелер болгаш акша-чээли харылзаалары

2004 чылда Чазактың бюджет политиказының кол угланышкыңнары бюджеттиң бүгү деңгелдерниң балансылыг чоруун хандыраы болгаш бодунуң орулгазын улгаттырары болган. Бюджет хоойлужулгазына дүүштүр Тыва Республиканың бюджетиниң планда көрдүнген чедишпес кезини 132,5 млн. рубль болган, а херек кырында ооң чарыгдалдыг кезеэнче кирбээн, бюджет адырының ажилдажылганының ажил төлевирилги өстүргенинге чарыгдан акша-хөреңгилер-биле кады — 296,6 млн. рубль болган. Чазак доктаамал тускай угланышкынның ажилды чорудуп келгениниң түңнелинде, бюджеттиң чедишпес кезеэн федералдыг бюджеттен немей алдыган 231,6 млн. рубльдиң эгилде чок саң-хөө дузаламчызы-биле база боттун орулгаларын өстүргени-биле дуглаан.

Отчеттуг чылда Тыва Республиканың каттышкан бюджетин орулгалар талазы-биле 5962,5 млн. рубль, чарыгдалдар талазы-биле 5949,9 млн. рубль кылдыр күүсеткен, чарыгдалдарның артыкшылдыгы 12,6 млн. рубль болган.

Республика бюджетинче боттун орулгаларын 1192,8 млн. рубль түңнүг кирген, өзүлдө 127,4 хуу болган. Кирген орулганың эң-не хөйү хуу кижилериниң орулгазының үндүрүндөн 638,9 млн. рубль кирген, ооң деңгизүүрү 53,7 хуу болуп турар. Көвүдээшкенин кол нуруузуна үлетпүр болгаш тудуг организацияларындан, садыг, коммунал болгаш транспорт организацияларындан кирген үндүрүлгелерниң күсели-биле чедип алган. Экономика адырларының талазы-биле боттун орулгаларының бот-деңгизини мындыг болган: үлетпүр — 15,8, садыг болгаш ниитиниң кемненилгези — 14,3, транспорт — 5,2, чуртталга-коммунал ажил-агыйлары — 2,7, тудуг — 2,4, көдээ ажил-агый — 1,3. Бүдүрүкчүлерден нефть продуктуларына болгаш арага продукциязына акциз чыылдалары,

организацияларның эт-хөреңгизинге үндүрүлгелерниң, чер үндүрүлгелерниң планныг даалгалары күүсетиммез.

Республика бюджетинге үндүрүлгелер болгаш чыылдалар талазы-биле чедир төлөвезэн өрө 142,3 млн. рубль болган, ооң иштинде орулгаларга үндүрүлгелер — 63,3 млн. рубль, организацияларның эт-хөреңгизинге үндүрүлгелер — 17,1 млн. рубль, бойдус курлавырларын ажыглаанының талазы-биле — 12,9 млн. рубль, чер үндүрүлгелер талазы-биле — 17,2 млн. рубль. Үндүрүлгелерниң ажилдажылганының санын кызырганын болгаш чамдык кожуннарда район звеноларын дүжүргөш, каттыштырып улгаттырганы чедир төлөвезэн өрөлөрүнүн өзүлдезинге кол чылдагааннарның бирээзи болган.

Бааза бүдүрүлгелериниң үндүрүлгелер болгаш чыылдалар талазы-биле өрезин дуглаары-биле Россия Федерациязының Бюджет кодекзиниң 235 чүүлүнүн негелдезинге дүүштүр удур-дедир санажылганы ажыглап, 32 млн. рубль түңге чарыгдалдарның акшаландырышышкынын чоруткан.

Федералдыг бюджеттен 4630,4 млн. рубль түңге саң-хөө дузазын алган, 2003 чылга деңгезерге, 339,9 млн. рубль хөй болуп турар, ооң иштинде: бюджет хандырытынылгазының деңгелин деңгезеринге — 3714,4 млн. рубльдиң база бюджеттерниң деңгизүүрлүүн хандыраының талазы-биле хемчеглерни деткиринге — 213,5 млн. рубльдиң дотациялары; Кыдыкы Соңгу чүк районнарынче болгаш аңаа деңгештирген черлерже нефтепродуктулар, одаар чүүл садып чедирер талазы-биле күрүнениң саң-хөө деткимчезинге — 115 млн. рубльдиң; орук ажил-агыйына күрүнеден деткимчеге — 67,6 млн. рубльдиң болгаш чуртталга-коммунал ажил-агый бүдүрүлгелериниң объектилерин кышкы үениң байдалына белеткээр ажилдарны чорударына — 55,2 млн. рубльдиң субсидиялары, чиигелделерни болгаш пособиелерни дуглаарының талазы-биле федералдыг хоойлуларны боттандыраына субвенциялар болгаш субсидиялар — 256,3 млн. рубль, федералдыг адрестиг инвестиция программазына болгаш регионнарның хөгжүлгези программага субвенциялар — 184,2 млн. рубль.

Социал адырны акшаландыраы бюджеттен 24 хууга улгаттырган. Республиканың каттышкан бюджетинде чарыгдалдарның бот-деңгизини 60-дан 74 хууга чедир өскен. Ажил төлевирилге, стипендияга, өскүс уругларның болгаш ада-иезиниң хайгааралы чок арткан уругларның пособиезин төлөвезеринге бюджеттиң чарыгдал чүүлдерин камгалаарынче онза кичээнгеини угландырган. Шалың акшазының төлевирилге, немей санаашкыннар-биле кады, 2607,8 млн. рубльди улаан, аш-чемге болгаш эм аймаанга — 216,1 млн., коммунал ачы-дузазына — 246,3 млн. рубль.

Өөредилгеге чарыгдалдар 2003 чыл-биле деңгезерге, 115 хууга өскен болгаш 2014 млн. рубль болган, ооң иштинде тус черниң бюджеттериниң талазы-биле 1687 млн. рубль, өзүлдөзи 30,2 хуу. Республиканың каттышкан бюджетиниң чарыгдалдарының ниити хемчээлинде өөредилге адырының чарыгдалдарының үлүү 33 хуу болган. Өскүс уругларга болгаш ада-иезиниң хайгааралы чок арткан уругларга пособие төлеп бээриниң чарыгдалы 97,1 млн. рубльден 104,3 млн. рубльге чедир өскен.

Кадык камгалалы 1416,2 млн. рубльди чоруткан, ооң иштинде медицинаның ыяап-ла камгаладылга фондузунуң — 196,4 млн. рубль түңнүг

акша-хөреңгилерин. Республиканың каттышкан бюджетиниң чарыгдалдарының ниити хемчээлинде кадык камгалалының чарыгдалдарының үлүү 20,5 хуу болган.

Социал политиканың албан черлерин болгаш хемчеглерин акшаландыраына 456 млн. рубль түңнүг акша-хөреңгини үндүрүп берген азы 2003 чылга деңгезерге, 26,8 млн. рубль хөй. Уругларлыг хамаатыларның ай санында пособиезин төлеп бээринге 170,3 млн. рубльди чоруткан, ооң иштинде агар төлөлгелерге — 131,4 млн. рубль, эрткен чылдарның кредитор өрезин төлөвезеринге — 38,9 млн. рубль.

Культура, уран чыңал, кино албан черлерин ажаап тударына 203,6 млн. рубльди тускайлап берген азы 2003 чылдың деңгели-биле алырга, 21 хууга өскен.

Көдээ ажил-агыйның бараан бүдүрүкчүлерин саң-хөө-биле кадыкшыдарына күрүнеден деткиир хемчеглерни хандыраына 54,8 млн. рубльди отчеттуг чылдың дургунда берген, 2003 чылга бодаарга, 55 хуу хөй.

Чуртталга-коммунал ажил-агыйларын саң-хөө-биле деткииринге 313,5 млн. рубльди үндүрген, ындыг чүүл бүдүрүлгелерниң турум ажилдарын хандырган болгаш одалга сезонунга белеткенип алыр байдалды тургускан. Ниити түңден 57,1 млн. рубльди капитал септелге чоруткан, чединмес хамаатыларга чурттаар орансава болгаш коммунал ачы-дуза төлевирилге социал деткимче хемчеглерин көргүзеринге — 84,2 млн. рубльди, бүдүрүлгелерниң чарыгдалдарының кезик-чамдызын эгидеринге — 69,0 млн., амыдырал хандырылга угланышкынның объектилерни деткииринге — 11,1 млн., чурттакчылыг черлерниң чагайжылдыгының талазы-биле хемчеглерин саң-хөө-биле деткииринге — 31,5 млн., Тере-Хөл кожунга дизельдиг генераторну садып алырына — 0,6 млн. рубльди болгаш өске-даа хемчеглерге — 8,1 млн. рубльди чоруткан. Дизельдиг электр станцияларына кывар-чаар материалдарны садып алыр болгаш чедирер күрүне чагыын күүседеринге 41,9 млн. рубльди үндүрген.

Күрүне чагыының күүселдезиниң анализинден алгаш көөрге, 2003 чылга көөрдө күрүне керээзи-биле чардыган хүлээлгелерниң күүселдези элээн бедээн болуп турар. Тиилекчилер кылдыр санаттырган хандырыкчылар, керээлериң күүселдезинге бедик харысалгалыг болуп турар апарган.

Федералдыг бюджеттиң мурнунга республиканың 84,9 млн. рубль түңнүг күрүне өрезин үндүр бижириңиң талазы-биле ажил чоруттунган.

Кыдыкы Соңгу чүктүн районнарына болгаш аңаа деңгештирген черлерже бараан сөөртүлгезинге саң-хөө деткимчезиниң регионалдыг фондузунуң бергени бюджет чээлилериниң талазы-биле хуусаазы эрткен өрөлөрни республиканың Арбитраг судунуң 20 млн. рубльдиң негелделерин, бюджет чээлизиңиң Фондузунуң талазы-биле — 33 негелдени 22 млн. рубль түңге кириген. Оон 1,7 млн. рубльдиң акша-хөреңгизин тырткан.

Федералдыг казначействонуң салбырларын чаңгыс аай агар санче шилчидерин боттандырган, ындыг чүүл акша агымының эрттирилгезиниң үезин дүргедедир, бюджет акша-хөреңгизиниң чоруп турар операциязының көскү чоруун хандырган.

Тыва Республикада Саң-хөө-бюджет хайгааралының федералдыг албанының девискээр эргелели 165,9 млн.

рубль түңгө саң-хөө сагылга-чуру-мунуң хажыдышкыннарын илередип тыпкан, ооң иштинде федералдыг бюджеттин акша-хөреңгизиниң ажыглалында — 147,3 млн. рубль, республика бюджетиниң ажыглалында — 2,8 млн. рубль, бюджеттен дашкаар девискээр фондуларыны — 0,8 млн. рубль, муниципалдыг тургузугларның бюджеттериниң — 0,7 млн. рубль, сайгарлыкчы чоруктан акша-хөреңгини бюджет албан черлериниң алганы болгаш өске-даа ажил-чорудулгандан кирген орулганың ажыглалында — 3,3 млн. рубль, өске акша-хөреңги — 10,9 млн. рубль. Ревизияның болгаш хыналдаларның 165,0 млн. рубль түңгө саң-хөө хажыдышкыннарлыг 110 материалдарын эрге-хоойлу органнарынга дамчыдып берген, ооң 14-үңгө 45 кеземче хөреңгизин оттурган, ооң иштинде 2003 чылдың 7 материалдарга 32 кеземче хөреңгизин 20,8 млн. рубльге болгаш 2004 чылдың 7 материалдарга 13 кеземче хөреңгизин 12,4 млн. рубль түңгө оттурган.

Республиканың Саң-хөө ямызының чанында контроль-ревизия эргелели беш кожууннарга, ямыларга болгаш ведомстволарга, бюджет албан черлеринге 123 хыналданы чоруткан болгаш 33 хыналдаларны өнчүнүң өске хевирлериниң бүдүрүлгелеринге кылган. Тодараттыган дудагалдарның фактыларына болгаш өске-даа шын эвес ажыглаан чүүлдерге хамаарыштыр 21 материалдарны эрге-хоойлу органнарынга дамчыдып берген, ооң 3-үңгө кеземче хөреңгизин оттурган. Хыналдаларны анализинден алгаш көөрге, хажыдышкыннар хөй кезинде нормативтиг документилерни бухгалтер ажылдакчыларның чедир билбейн турарындан болуп турар. Хажыдышкыннарга хамаарыштыр профилактика ажылын чорудар сорулга-биле ямыларны, ведомстволарны болгаш бюджет албан черлериниң кол бухгалтерлеринге аттестацияны эрттирип турар.

2006 чылдан эгелээш Тыва Республиканың бюджет системазын үш деңгелче кириериниң белеткел ажылдары эгелээш. Федералдыг хоойлу-жудулгага болгаш республиканың хоойлуларына дүүштүр тус черниң бот-башкарылга органнарының ажил-чорудулгазының нормативтиг эрге-хоойлу баазазын ажилдап кылган.

2005 чылда эргелеп-башкарылганың деңгелдериниң аайы-биле эт-хөреңгиниң дамчыдышкыннын боттандырары, чурттакчылыг суурларның үндүрүг талазы-биле байдалына болгаш экономиктиг хөгжүлдизинге хыналданы чорудары база чурттакчылыг суурлар чагыргаларына кадрлар белеткелин боттандырары эргежок чугула.

Акша-чээли политиказы. Акша-чээли харылзааларының турум хөгжүлдизи чээли организацияларының чурттакчы чоннуң шыгжамырда акшаларын бодунче хаара тутканының үндизинге чедип алдынган, ол 20,0 хууга чедир өскен болгаш 580 млн. рубль четкен. Бүдүрүлгелерге болгаш чурттакчы чонга берген чээлилерниң ниити хемчээли 2003 чылга деңгээрге, 1,6 катап өскен болгаш 1010 млн. рубль четкен, ооң 33 хуузун организацияларның бүдүрүлгө ажил-чорудулгазын акшаландырарына берген. Банкыларны хуу кижилерге чээли бээринин рыногунда идепкейи бедээн. Чурттакчы чонга берген чээлиниң хемчээли барык ийи катап өскен болгаш 416,9 млн. рубль болган.

Республика банкыларының бодунуң капиталы 87,9 млн. рубльге чедир көвүдээн. «Тыва Республиканың чоннуң

банкызы» АБ ААН-ниң устав капиталыны акша-хөреңгизи 57,6 млн. рубльге көвүдээн болгаш республиканың экономиктиг хөгжүлдизинге ооң ролю күштелген. Банкының чээли хемчээли 14,9 млн. рубльден 95,9 млн. рубльге чедир өскен. Банкыларда пластиктиг карталарны ажыглап турар операциялар калбарган, оларны саны 9,7 муң ашкан, ол 2003 чылдың деңгелинден 1,5 катап хөй болуп турар.

2005 чылда банк хөгжүлдизиниң кол сорулгазы — курлавырларны бодунче хаара тудуп, экономика талазы-биле ажыктыг ажыглаарын чедип алыры болгаш ону экономиканың адырларына база чурттакчы чонга чээли бээринче угландырары; моон соңгаар банк секторун турум быжыглаары болгаш акша салыкчыларыны эрге-ажыктарыны камгалалын күштелдирери; чээлиниң чаа хевирлерин шижээдип алырының талазы-биле ажилды чорудары, ооң иштинде биче бизнести, ипотекалыг болгаш хереглекчилер чээлизин болгаш банкыны ачы-дузазын калбартыры.

V. Социал адырның турум ажылдаарын хандырары

2004 чылда социал политика адырында Чазактың ажил-чорудулгазының кол угланышкыны чурттакчы чоннуң амыдыралының деңгелин бедидеринче, материал-техниктиг баазаны улам ыңай быжыглаарынче болгаш социал адырны албан черлериниң ажил-чорудулгазын турумчударынче угланган.

Республиканың чурттакчы чонунуң кижии санына орулгазы 2003 чыл-биле деңгээрге, 16,7 хууга көвүдээн болгаш 3353 рубль болган. Чаңгыс ажылдакчыга ай санында ортумак ажил төлевири 27,7 хууга чедир өскен болгаш 5370,8 рубль четкен. Амыдырап-чурттаарының адаккы хемчээлиниң ортумак көргүзүү 2595 рубль азы 14,3 хууга чедир өскен. Орулгазы чурттаарының адаккы хемчээлинен куду чурттакчыларны саны кызырылган.

Күш-ажыл рыногу. Отчеттуг чылдың төнчүзүндө республиканың чурттакчы чонунуң саны 306,4 муң кижии четкен, ооң иштинде ажилдап шыдаар назылыг кижилер — 129,7 муң. Экономиктиг ажил-чорудулганы шупту хевирлеринде 103,2 муң кижии хаара туттунган. 1670 доктаамал ажилчин олуттарны катап тургускан.

2003-2005 чылдарда чурттакчы чонну ажил-биле хандырарының талазы-биле тускай сорулгалыг республика программаны күүседириниң хемчеглерин боттандырган, ону күүседиринге 101,1 млн. рубльди чоруткан. Чурттакчы чонну ажилга хаара тудар албаннарның органнары 11,5 муң кижини ажил чок деп санаан. Бүрүткеткен ажил чок кижилерниң деңгели 8,7 хуудан 2,3 хууга чедир кызырылган. Ооң кызырылдазы Ожу, Барыун-Хемчик, Мөңгүн-Тайга, Чаа-Хөл кожууннарга болгаш Ак-Довурак хоорайга болган. 13 кожууннарда ол көргүзүг республиканың ортумак деңгелинден бедик болуп турар. Отчеттуг чылда организациялардан 10,4 муң кижии ажылындан үнген, ооң иштинде штат кызырылдазына 0,5 муң кижии таварышкан, 9,9 муң кижини ажилга катап хүлээп алган. Чурттакчы чонну ажилга хаара тудар албаннарны таварыштыр 2,0 муң кижини доктаамал ажилга тургускан. Хөй-ниитиниң болгаш түр ажилдарга 11,6 муң кижии хаара туттунган. Хөй-ниитиниң болгаш сезоннуг ажилдарны организастаарына 8,8 млн. рубльди чоруткан. Тус черниң бюджеттеринден болгаш ажил

берикчилеринден 2,4 млн. рубльди акша-хөреңгизин кириштирген. Сайгарлыкчы ажил-чорудулганы хөгжүдизинге 17 ажил чок хамаатыларга 948 муң рубльди берген. Профессионал өөредилгени 1,7 муң ажил чоктар алган, оларга 6,3 млн. рубльди үндүрүп берген. Ажилчин олуттарны ажык 34 ярмаркаларына 5004 кижии киришкен, 1145 хостуг ажилчин олуттарны саналдап кириген, 645 кижини ажилга тургускан.

Ажил чоктарның пособиениң төлээринге, материалдыг дузаламчы болгаш эрте пенсияге үндүреринге 83,2 млн. рубльди чарыгдаан. Чаңгыс ажил чок кижиге ортумак төлевирниң хемчээли 722 рубль болган. Эрте пенсияге 62 кижини үндүрген, материалдыг дузаламчыны 3,7 муң ажил чок хамаатыларга көргүскен.

Күш-ажылчы харылзааларны таарыштырарына Тыва Республиканы Чазактың болгаш ажил берикчилериниң каттыжышкынының, Тыва Республиканың Профэвилелдер федерациязының аразында республика дугуржулгазы ажилдап турар, 8 адырларны болгаш 5 профессионал дугуржулгалар, 552 коллективтиг керээлер бар. Күш-ажыл камгалалыны болгаш ажил төлевиринде хуусаазы эрткен өрелерни төлээриниң социал-күш-ажылчы маргылдаалыг айтырыгларын таарыштырарының талазы-биле үш таланың республика комиссиязының хуралдарына чугаалажып, 62 бүдүрүлгелерни хынаан. Ажил төлевиринде өрелер 1,7 катап кызырылган болгаш 76,3 млн. рубльди төлөп берген, бюджет организациялары чыл төнчүзүңгө чедир өрелер-биле үзе санашкан.

2005 чылда чурттакчы чонну ажилга хаара тударын улгаттырар талазы-биле тускай угланышкынныг ажилды доктаамал чорударын хандырар, ооң иштинде биче бизнести сайзырадыр ажилды оруу-биле, экономика секторунда езу барымдаалап хаара туттунган организацияларны долу учедун тургузар; бүдүрүлгө адырында болгаш бюджет организацияларының ажилдакчыларының ажил төлевирин сайзыраңгайжыдар талазы-биле ажилды уламчылаар болгаш адырлар деңгелинге социал кады ажилда-жылганы киржикчилерин калбартыр; үш таланың дугуржулгазын чарар.

Өөредилге адырының угланышкынына мурнады көөр чүүл болза, ооң шынарын бедидери, республикага өөредилгениң күрүне майыктарының национал-девискээр утказын чаартыры, өөредилге-кижизидилге чорудулгазына өөредилгениң амгы технологиязын шижээдип алыры негеттинип турар. Чаңгыс аай күрүне экзамени россияжи шенелдеге республика киришкен. Орта 43 школаның он бир классчылары, 1930 доозукчулар киришкен. Дээди болгаш ортумак өөредилге черлеринче кирерде школа доозукчуларының 25 хуузун чаңгыс аай күрүне экзамениниң түңгелин ажыглаар аргалыг болган.

9-11 класстарны өөредилгезинге профессионал угланышкынны шенелдизин чорудуп турар, өөредилге-кижизидилге чорудулгазының стандарттарын чаа аайы-биле шижээдип алырының белеткел ажылдары чоруп турар.

Отчеттуг чылда школаны алдын медаль-биле 22, мөңгүн медаль-биле — 62 доозукчу дооскан, тоску класстың 77 доозукчузу тергин эки демдектерин аттастын алган. Дээди өөредилге черлеринче кирип турар доозукчуларны саны 2003 чыл-биле деңгээрге, 3,1 хуу көвүдээн.

«Келир үеже базым» деп Бүгү-

россияның эртем-практиктиг конференциязына Кызыл хоорайның 4 өөреникчизи киришкеш, шаңналдыг черге кирген болгаш Россияның национал бөлүүнче кирип, Кыдатка, Турцияга, Великобританияга болур Бүгү-делегейниң аныктарының эртем шуулганынче чалаттырганнар. Тываның республика лицейиниң ийи өөреникчизи Ярославль хоорайга математикага Россияның школачыларының «Открытие» деп VII эртем конференциязына киришкеш, I-ги, II-ги чергениң дипломнары-биле шаңнатканнар. Күрүне лицейниң өөреникчилери Новосибирск хоорайга VII регионнар олимпиадазына киришкеш, орус дылга болгаш математикага дипломантылар болганнар.

Кижизидилгениң эртем-методиктиг шенелделиг угланышкыннары деткимчени ап турар. «Школа — кадык-шылдыг девискээри» деп Бүгү-россияның конкурзуна Кызыл хоорайның № 12 школазы киришкеш, тиелекчи болуп, 500 муң рубльдиң грант шаңгалын алган, № 5 школа-гимназия кижизидилге системазына Бүгү-россия конкурзуна дипломантызы болган. «Несущая свет» деп уругну болгаш ооң өг-бүлезин үдеп чоруур бүдүн комплекс хевирлиг программа «Школа-2004» деп өөредилгениң Бүгү-россия шуулганының диплому-биле шаңнаткан, а «Сайзырал» төп ол программаны ажилдап кылгаш, Россия Федерациязының өөредилге болгаш эртем ямызының курлавыр төвү болуп, 500 муң рубль түңгө грант шаңгалды алган. Бай-Тайга кожуунуң Кызыл-Даг ортумак школазының өөреникчилеринге Новосибирскиге «УчСиб» ярмарканың биче алдын медалын тывысқан. 2003-2004 өөредилге чылында школаларның 305 дээр өөреникчи-спортчулары Сибирь федералдыг округтуң зона маргылдааларына, Россияның бирги чери дээш маргылдааларга киришкеш, оларның 40-и Бүгү-россияның яңы-бүрү маргылдааларына тиелекчилер болгаш, шаңналдыг черлерни алганнар.

2352 бөлгүмнерге болгаш спортчу секцияларга 40 муң хире өөреникчилер белеткенип турар азы ол ниити школачыларны санының 58,7 хуузу, немелде өөредилге албан черлеринде 22 муң хире өөреникчилер хаара туттунган. Өөредилге албан черлеринде 100 ажыг уругларны хөй-ниити организациялары болгаш каттыжышкыннары 6,6 муң ажыг уругларны хаара тудуп алган ажилдап турар. Адаиелерниң өөредилгезиниң дугайында программаны боттандырып турар школалар чанында «Аныяк өг-бүле», «Иениң эргеледи» клубтар тургустунган. «Чонну башкары» программа, «Үстүкү класстарны өөреникчилерин өг-бүле амыдыралына белеткээри» деп тускай курстар шижээдип алдынган.

«Чаңгыс аай информатика аймааның хөгжүлдизиниң» тускай угланышкынны федералдыг программаның хемчээлин акшаландырганы-биле көдээ школаларга 30 спутник антенназын тургускан, 738 компьютерлерни, 565 принтерлерни, 126 мультимедий проекторларны болгаш 317 медиа-текалары хоорайны болгаш көдээниң школаларына 22 млн. рубльге садып берген. Компьютер техниказы-биле хандырылган ортумаа-биле 39 өөреникчиге 1 компьютер онаажып турар. Үр хуусаада эдилээр дериг-херекселдерни болгаш эдилелдерни садып алырына 20 ажыг млн. рубльди чарыгдаан, 12,2 млн. рубльге чаа номнарны парлап үндүрген.

Отчеттук чылда школа бетиниң өөрөдигези-биле уругларны хаара тудары 50,1 хууга чедир көвүдээн. Школа назыны четпээн 219 уругларның өөрөдиге албан черлеринде 14,8 муң уругларны кижизидип турар. Санаторлук болгаш дудуу сайзыралдыг уругларның 117 бөлүктери ажылдап турар.

Тыва Республиканың Россияның хүрээлеңинге каттыжып киргениниң 60 чылынга болгаш Кызыл хоорайның үндезилеп тургустунганының 90 чылынга тураскааткан республика конкурсузунга өскүс болгаш ада-иезиниң хайгааралы чок арткан уругларның республика школа-интернадының биология башкызы Л.П. Шумова, Улуг-Хем кожууннун Хайыракан суурда «Сайзана» деп школа назыны четпээн уругларның өөрөдиге албан чериниң кижизидикчи башкызы С.Д. Даваа болгаш Таңды кожууннун Успенка суурда муниципалдыг ниити өөрөдиге школазы тиилекчи болганнар. Туранның №1 школазының башкызы Ю.П. Байкалова «Чылдың эң дээр башкызы» деп атка төлөптүг болган.

Эге профессионал өөрөдиге системазында 5990 кижиге 53 мергежилдерге өөрөдиге турар. Республиканың чурттакчы чонунуң 10 кижизинге хамаарыштыр профессионал өөрөдигеде 178 кижиге хаара туттунган, ол россияжы көргүзүгден 53 хуу бедик болуп турар. Тергиин эки өөрөдигениң дипломнарын 59 доозукчу алган, бедиткен мергежилдин разрядтарын — 320, ийи болгаш оон-даа хөй мергежилдерни — 1252 доозукчу чедип алган. Доозукчуларның 21,6 хуузу тускай ортумак болгаш дээди өөрөдиге черлеринче өөрөдигезин уламчылаан.

12 профессионал училищелерни федералдыг бюджеттен 191,5 млн. рубльге акшаландырган, ортумаа-биле чаңгыс өөрөдигениң чарыгдалы 32,4 муң рубль болуп турар. Бюджеттен дашкаар ажил-чорудулгандан 6,3 млн. рубльди кирип алган. Компьютер техниказын 1,2 млн. рубльге, өөрөдиге номнарын болгаш дериг-херекселдерни 2,2 млн. рубльге садып алган. Училищелерде изиг чемни, эмчи болгаш стипендия хандырылганын организаастаан. Бөлгүмнерде болгаш спортчу секцияларда өөрөдигениң 50 ажыг хуузу, чайгы дыштанылгада — 57 хуузу хаара туттунган.

2005 чылда өөрөдиге органның мурнунда школа назыны четпээн уруглар албан черлеринге уругларны эрте бичизинден аңгы-аңгы угланышкынныг бөлүктөргө түр тургузуп өөрөдир чугула сорулга салдынган. Өөрөдигениң өөрөдигезиниң болгаш кижизидилгезиниң шынарын экижидер ажилды уламчылаар, назы четпестериниң ортузунга хайгаарал чок чорукту болдурбас болгаш корумчурум хажыдышкынның профилактиказының ажыктыын чедип алып, чурттакчы чонга өөрөдиге ачы-дузанын чедирер сорулга-биле бюджеттен дашкаар немелде акша-хөреңгини ажыгларын чедип алып.

Эге профессионал өөрөдигениң республика албан черлери бодунуң удуртулганында берип каан өөрөдиге черлерин долузу-биле ажилдаарын хандыраар болгаш күш-ажыл рыногунуң негелдезинге дүүштүр специалистерни белеткээриниң профессионал-мергежил структуразын тургузар.

Моон соңгаар бедик мергежилдиг специалистерни белеткээриниң системазы хөгжүлдени алып. Дээди болгаш ортумак тускай эртемниң 1500 специалистерни белеткээриниң күрүне чагыы тургустунган. Дээди өөрөдиге черлеринге өөрөдиге белеткээр төп болгаш Россияның 5 дээди өөрөдиге чери белеткел курстарын организаастаан. Тускай сорулга-биле 1549 абитуриент өөрөдиге кирген, ооң иштинде дээди өөрөдиге черлеринче — 1137. Республиканың өөрөдиге черлери 2690 кижини хүлээп алган, ооң

иштинде 170 олутту көдээ школаларның доозукчуларына тускайлаан.

Республиканың өөрөдиге черлериниң ажилга тургустунган доозукчуларының саны 20 хууга көвүдээн. Өөрөдигени дооскан студентилерниң болгаш өөрөдигениң 2 муну, ТКУ-нун доозукчуларының 84 хуузу ажилга тургустунган. Экономика адырының 719 специалистери Тываның кадр мергежилин эде белеткээр болгаш бедидер күрүне институтунга билиин бедиткен болгаш белеткелди эрткен. Кадрларны белеткээринге 8,3 млн. рубльди үндүрүп берген. Чазак тергиин эки өөрөдигели студентилерге 230 муң рубль түңге стипендияны төлээн. Россия Федерациязының 7 хоорайларында чаңгыс чер-чурттук студентилер бөлүүнү 149,3 муң рубльдин дузаламчызын берген. Эң дээр өөрөдиге болгаш эртем албан чериниң, «Чылдың менеджер-2004» республика конкурстарын эрттирген.

Эртем-шинчилел ажил-чорудулгазында деткимче бээрин республиканың күрүне чагыныга үндезилеп боттандырып турар. Эртем албан черлеринче 1440 муң рубльди чоруткан, аспирантыларга немелде стипендия төлөп бээринге — 1030 муң рубльди, республиканың тускай сорулгалыг «Тыва Республиканың 2003-2010 чылдарда дузалал болгаш үндезин эртем шинчилелдерин ажытканы» деп программаны боттандыраарына — 400 муң рубльди берген. Тываның күрүне университетинде бойдус объектилерин коллективтиг ажыгларын өөрөдиге талазы-биле республиканың эртем-шинчилел физик-химиктиг лабораториязы тургустунган.

Россияның Эртемнер академиязының Сибирь салбырының Тывада бойдус курлавырларын комплекстиг ажыглар эртем-шинчилел институтунда өңнүг, ховар болгаш чаагай металлдарның, кокстуг болгаш энергетиктиг хөмүр-даштың чыдар черлериниң медээзиниң геолог-экономиктиг электрондук баазаны тургустунган. «Тыва Республиканың минерал чиг эт курлавырларының күчүзүнүн инвестициязы» монографияны парлаары-биле майык-хевирин белеткээн. «Аржаан-2» базырыктың археологтуг казыышкыны доозулган. Тываның көдээ ажил-агы эртем-шинчилел институту арбайның тус черниң байдалына чаңкытырган чаа сортун алган.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы 10 аныяк эртемденге 240 муң рубльдин шаңналын тывысқан. Чазак-биле кады Россияның гуманитарлыг эртем фондунуң организаастааны «Россияның күчүкжү Сибирь болгаш Соңгу доштук океан-биле туттур» конкурсука Тываның эртемденериниң 6 эртем төлөвилели тиилекчи болган. Тыва Республиканың болгаш Россияның үндезин шинчилелдер фондунуң аразында конкурс төлөвилелдерин кады эрттирериниң дугайында дугуржулга чардынган. Бирги чадага 18 төлөвилел киришкен, ооң 10-у тиилекчи деп үнелеттинген.

Саян-Алтай дагларының көшкүн чоннарының төөгүзүн, этнографиязын, археологиязын өөрөдигениң талазы-биле I Бүгү-делегей симпозиумун, «Убса-Нур ыйгылаажы — Төп Азияның биосферлиг чорудулгазының шимчээшкни көргүзүглер» VII Бүгү-делегей симпозиумун, Тыва Республиканың Россияның хүрээлеңинге каттыжып киргениниң 60 чылынга болгаш Кызыл хоорайның үндезилеп тургустунганының 90 чылынга тураскааткан эртем-практиктиг конференцияны эрттирген. Б.И. Татаринцевтин «Тыва дылдын этимологтуг словарьны» 2-ги томун парладып үндүрген, М.Х. Маңнай-оолдун «Тывалар: этностун тывылганы болгаш тургустунганы» деп монографиязы, П.С. Серенниң «Моол тываларының чаңылдары болгаш езулалдары», Л.К. Аракчааның «Экологтуг кижизидилгениң үндезинери» болгаш

өскелерниң-даа эртем номнары үнген. 2004 чылда эртемденерниң санынга 20 эртем кандидаты немешкен. Докторантурада 5, аспирантурада 105 кижиге өөрөдиге турар.

2005 чылда кадрлар белеткээринге күрүне чагыын боттандыраар болгаш тургузарының талазы-биле ажилды улумчылаар, бүдүрүлгениң болгаш эртем секторунуң академиктиг интеграцияның үндезининге эртем ажил-чорудулгазын сайзыраңгайжыдарының чаа аргазын дилеп тывар.

Кадыкшыл камгалалы. Республикада эмчи-демографтыг байдал чүгээр болуп арткан. Уругларның төрүттүнери чурттакчы чоннуң 1000 кижизинге 19,9 болуп, эрткен чылдың деңгелинде турар. Чурттакчы чоннуң чайгаар өзүлдези 23 хууга өскен болгаш 1000 кижиге 6,9 болуп турар. Кижилерниң өлүп-хораарының ниити көргүзүү 11 хууга кызырылган, ооң иштинде бичии чаштарның — 32,8 хуу, иелерниң — 2,6 катап. Өлүп-хораарының ниити структуразында бирги черде — озал-ондактыг таварылгалар, кемдээшкни болгаш хораннаныры, ийиги черде — хан эргилдезиниң системазының аарыглары, үшкүзүнде — онкология аарыглары. Чамдык хамаатыларының арагадан болгаш ооң холмактарындан хораннаныры-биле холбашкан айтырылганы ай санында Чазактың хуралына дыңнап, ону болдурбазының талазы-биле тодаргай хемчеглерни ап келгениниң түңгелинде, 27,3 хууга чедир кызырылган.

Чурттакчы чоннуң ниити аарыглары 11 хууга чедир кызырылган. Ооң структуразында бирги черде — тыныш органның аарыглары, ийиги черде — халдавырлыг болгаш паразитарлыг аарыглар, үшкүзүнде — кемдээшкни болгаш хораннаныры. Чурттакчы чоннуң халдавырлыг аарыглардан аарырының бадыышкынында тодаргай эки көргүзүглер чедип алдынган. Улаанут, дифтерия, полиомиелит, саргы энцефалидинге профилактиктиг тарылгага чурттакчы чоннуң 95 хуузу хаара туткан. Отчеттук чылда чурттакчы чоннуң халдавырлыг аарыглардан аарырының деңгели 33,7 хууга кызырылган, ооң иштинде 14 харга чедир уругларга 34,5 хууга.

Республикада орун-биле хандырылга 1000 чурттакчыга онааштыр 148,0 болуп турар болгаш ол ортумак россияжы көргүзүгден 37 хуу бедик болуп турар. Поликлиникаларга хүндүскү стационарның эвээш чарыгдалдыг орун фондунуң ажыдарының ажылы уламчылап турар. Республикадан дашкаар 443 аарыг кижилер эмчи дузаламчызын алган, ооң иштинде бичии уруглар — 244.

Федералдыг болгаш республиканың тускай сорулгалыг программаларын боттандыраарына 20,5 млн. рубльди үндүрүп берген, ооң иштинде федералдыг бюджеттен — 14,9 млн. рубльди, республика бюджетинден — 5,6 млн. рубльди. Ону үезинде халдавырлыг аарыгларны болдурбазының профилактиктиг ажылдарын чорударына, туберкулезка удар албанның болгаш божудулга бажыңнарына амгы үениң чаа дериг-херекселдерин садып алырына, хоочурап аараан инвалид уругларны эмнээринге ажыглаан.

Туберкулезтан аарырының кол эпидемиологтуг көргүзүглерни бадып турары демдеглеттинген. Туберкулез аарырының айтырылганын Чазак ай санында чугаалажып турар. 2004 чылдың бирги чартында тус чер бот-башкарылга органның удуртукчуларының киржилгези-биле Чазактың калбак хуралына көжүп чоруур флюорографтыг тургузулга-биле көдээ чурттакчыларны хаара тудуп шинчириниң айтырыын сайгарып чугаалашкан. «Тыва Республикага туберкулез-биле демиселдин сонгаарладып болбас хемчеглери» деп республиканың тускай сорулгалыг программазын боттандырып турар үеде, 1998 чыл-биле

деңнээрге, көдээ чурттакчыларны флюорография шинчилелдеринге хаара тудары 26,5 муң кижиден, 51,9 кижиге четкен, ниитизи-биле республикада 47,9 хуудан 65,2 хууга четкен. Эмнелгелерге эмнеткен аарыг кижилерниң саны 382-ден 813 кижиге четкен азы 2,1 катап өскен. Туберкулез аарыгы-биле нептереңгей болу берген 21 чурттакчылыг суурларга калбак химиктиг профилактиканы чоруткан.

Эмнелге-профилактика албан черлериниң материал-техниктиг баазанын быжыглаар сорулга-биле 13,9 млн. рубльге медицинага хамаарылгалыг үр хуусаалыг ажыглар эдилелдерни болгаш дериг-херекселдерни садып алган. Капитал болгаш түр септелгеге 10,2 млн. рубльди чарыгдан. Эмчи кадрлар-биле хандырылга 35,4 хуу, ортумак эртемниг эмчи кадрлар 10 муң чурттакчыга хамаарыштыр 125,5 кижиге онаажып турар. Эмнелге-профилактиктиг албан черлериниң баазанынга 54 эмчилер интернатураны доосканнар, оларның 36-зын кожуун эмнелгелеринче ажилдадып чоруткан. Эмчиниң дээди өөрөдиге черлеринче 160 кижиге өөрөдиге кирген. Клиниктиг ординатурада болгаш аспирантурада 49 эмчилер өөрөдиге турар, 190 специалистер мергежилин бедиткен. Медицина ажил-чорудулгазын чорудары-биле 22 юриктиг албан черлеринге лицензияны берген, хууда сайгарлыкчыларга — 13, фармацевт ажил-чорудулгазынга дес-дараалаштыр 40 болгаш 26. Республикада 95 аптека албан черлери ажылдап турар, ооң 35-и күрүнениң болгаш муниципалдыг, 60-ы — хуу кижилерниң. Чигелделиг эмнерни 38,4 муң кижиге ажыглап турар, ооң иштинде 17,9 муң кижиге халаска ажыглаар эргелиг, а артканнары 50 хуу чигелделиг.

«Бүүрек аарыглары, эпидемиология, диагностика, эмнээшкни», «Тыва Республикада хирургияның онза чугула айтырылганы», «Тыва Республиканың бичии чурттакчыларының кадыын камгалаарының онза чугула айтырылганы» деп темаларга Бүгү-россияның болгаш республиканың эртем-практиктиг конференцияларын эрттирген. Кады ажилдажылганы болгаш хөгжүлдениң швейцар агентилелиниң ажилдакчылары-биле кады 7 кожуун эмнелгелеринче болгаш «Балгазын» санаторийге үнүүшкүннерни кылган. Медицина дериг-херекселдерин-биле 10,0 млн. рубльге хандыраарының протокол шипирин хүлээп алган.

Юбилейлиг хемчеглерге тураскааткан «Эң дээр медицина сестразы», «Эң эки эмчи», «Эң дээр муниципалдыг эмнелге албан чери», «Эң дээр республиканың эмнелге албан чери» болгаш «Эң дээр лаборатория» деп ат дээш республика конкурстарының түңгелин үндүрген. 2004 чылдың август 22-де үнген № 122 Федералдыг хоойлуну боттандыраар сорулга-биле 12 хоойлу төлөвилелдерин болгаш 9 доктаалдарны хүлээп алган. Ол колдуунда чурттакчы чонга эмчи дузанын чедирерин хандыраар болгаш магадаарының база эмчи болгаш фармацевт ажилдакчыларының социал деткимчезинче уланган.

Республиканың чурттакчы чонунуң санитар-эпидемиологтуг чаагай чоруун хандыраарына угландырган 754 рейд хыналдарынын 1912 аш-чем үлетпүрүнүн бүдүрүлгелеринге, садылгаларга, хөй-ниитиниң чемненилге черлеринге болгаш суг хандырылганының объектилеринге чоруткан. Ажылдап турган 713 объектилерни тургустурган, аш-чем чиг эдиниң болгаш аш-чем продуктуларының 645 бөлүүн 14,6 тоннага брактап үндүр бижээн. Объектилерниң удуртукчуларына 213 торгаалды 347,6 муң рубльге онаган. Ижил турар сугнуң болгаш хөргүнүн, агаарже хоралыг бүдүмелдерни үндүрүп турарына күрүнениң санитар-эпидемиологтуг хайгааралын доктаамал чорудуп келген.

Аш-чем продуктуларында болгаш чиг эдинде генетиктиг өскерткен үндезиннер барын тодарадыр аргаларны шынчылдып алган. 153 шинчилээшкенин 12-зинден ындыг үндезиннер тывылган. Фенолдан уругларның хоранналырын болдурбазы-биле уруглар албан черлеринге болгаш садыг объектилеринге 148 ойнааракка шинчилел чорударга, оларның 10,2 хуузу гигиена нормазына дүүшпээни илерээн.

2005 чылда медицина дузаламчызының шынарын бедидер, ылаңгыя социал аарыглар талазы-биле аарырын эвээжер. Санитар-эпидемиологтуг хайгааралды күштелдирер, а олышкаш чиигелделиг категорияның хамаатыларын чиигелделиг эм-таң-биле хандыраар организаствыг болгаш практиктиг хемчеглерни боттандыраар, кадык камгалал болгаш күрсан-эпидалбанының системазына нормативтиг эрге-хоойлу актыларын хүлээп алып.

Медицинаның ыяп-ла камгаладылганын республика чонунга халас көргүзөр күрүне магадылалдарының программазына болгаш Чазактың бадылааны бо программада кирбейн турар медицина дузаламчызының база ачы-дузазының хевирлериниң даңзызына дүүштүр боттандырып келген.

294,9 муң кижини азы республика чонунуң 96,3 хуузу, ооң иштинде тодаргай ажилдаар чери чок 39 кижини медицинаның камгаладылга херечилелдери-биле хандырган. Бо программаны боттандыраарыңче 196,4 млн. рубльди азы фонд чарыгдалдарының 97,5 хуузу шилчиткен. Медицинаның ыяп-ла камгаладылга системазына 31 эмнеге-профилактика албан черлери ажилдап турган, 526,2 муң кижини эмнээн, ооң иштинде хондур ажилдаар стационарларга 78,3, хүндүскү эмнегелерге—8,0, амбулатор-поликлиника албан черлеринге—439,9 муң кижини эмнеткен. “Ие-чашты болгаш уругларны камгалаар албаны сайзыраңгайдыр болгаш хөгжүдөр” деп республиканың тускай сорулгалыг программазындан 2,1 млн., “Кадык уруг” деп программдан 1,1 млн. рубль акшаландырышкынны кылган.

Чонга медицинаның халас дузаламчызын көргүзөр талазы-биле саң-хөө магадылалдарын хандыраар сорулга-биле федералдыг бюджеттен дотация болгаш субсидиялар немей үзүп бээриниң үндезинниг саналгаларын доктаамал камгалаары, медицинаның ыяп-ла камгаладылга системазында эмнеге-профилактиктиг албан черлерин чогуур үезинде болгаш долу акшаландыраары-биле чаңгыс аай социал болгаш өске-даа үндүрүлгелерден тыртар хөреңгилерниң киреринге контролду күштелдирер.

Культура болгаш уран чүүл талазы-биле мурнады көргөн угланышкыннар болза, төөгү-культура байлаан хевээр арттыраары, профессионал уран чүүлдү, улусчу чогаадылганы болгаш национал культураны улам ыңай сайзырадыры, аныяк талантыларны деткири, культура албан черлериниң материал-техниктиг хандырылганын экижидери бооп келген. 2004-2010 чылдарда культура болгаш уран чүүлдү хөгжүдериниң тускай сорулгалыг республика программазын хүлээп алган.

2004 чылдың бир онзагай талазы болза, профессионал мергежилдин

деңгелин чаңчыл езугаар тодарадыр классиктиг жанрларны деткээни болур. Опера тургузар талазы-биле конкурсту эрттирген. “Щелкунчик”, “Шопениана”, “Дюймовочка” деп балеттерни тургускан, Тываның В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театры В.Шекспирниң “Лир хаан” шиизин, өске-даа үш шиини көргүскен. Тываның күрүне филармониязының коллективтери чаа концерт программаларын тургускан. Күрүнениң “Саян” ансамбли Францияга, Испанияга, а “Тыва” ансамбль Чөөн Сибирьниң хоорайларына концерт, оюн-тоглааларны көргүскен. Республиканың театр-концерт организациялары 758 концертти көргүскен, оларны 142,5 муң кижини көргөн.

Россия Федерациязының хүрээленгине Тываның бактаап киргениниң 60 чылына холбаштыр 2 делегей чергелиг, 7 девискээр болгаш 12 республика чергелиг культура-массалыг хемчеглерни боттандырган. Оларның аразында делегейниң “Үстүү-Хүрээ” деп дириг хөгжүм фестивалына америк “Сан-Ра” бөлүк киришкен, “Тыва—бистиң өргэвиз”, “Россия болгаш Тыва—60 чыл кады” деп республиканың улусчу чогаадылга фестивалдары эрткен.

Делегейниң түрк дылдыг чоннарының делегей организациязының доктаамал чөвүлели-биле кады ажилда-жылга уламчылаан. Республиканың төлээлери түрк бижимелдин болгаш культураның Абакан хоорайга эрткен хүннериниң байырлалына киришкен.

Республиканың библиотекалары делегей болгаш девискээр чергелиг “Библиотекалар ниитилел амыдыралында, эртем болгаш өөрөдиге хөгжүлдөзүндө”, “Чаа чүс чылда Тываның болгаш Хакасияның уруглар библиотекаларының кады ажилда-жылгазының перспективалары. Библиоукуражышкын—2004” деп эртем-практиктиг конференцияларны эрттирген. Номчукчуларны хандыраары экижидери-биле республиканың К.Чуковский аттыг уруглар библиотеказы “АС-библиотека” деп автомат-чыткан системаны садып алган. Республика чонунуң 42 хуузу библиотекаларны ажыглап турар.

Культураның онзагай тураскаалдарын хевээр арттыраары-биле күрүне албан черин—“Хааннар ыйгылаажы” деп төөгү-культура музей-заповедникти тургускан. “Чадаананың Үстүү-Хүрээ” архитектура тураскаалын чаартыр ажилдар уламчылаан. Юбилейлиг байырлалдарның хүннеринде күрүне Эрмитажы-биле кады “Аржаан-2” базырыктың археология экспонаттарының делгелгезин ажыткан. Санкт-Петербург хоорайның эртемденнери-биле кады “Тываның культуразы: эрткен болгаш амгы үе” деп эртем-практиктиг конференцияны, археология болгаш этнография талазы-биле “төгөрик” столдарны эрттирген.

Национал-культура төптерин деткиир ажил идепкейжээн. “Сибирьниң эрги чүдүлгелериниң ыры уран чүүлү болгаш чаңчыл апарган ус-тывыжы” деп девискээр фестивалын бир дугаар эрттирген. Республиканың төлээлери Новосибирск хоорайга орус дыл талазы-биле конференцияга, Москвага эрткен Россияның Улустар ассамблеязының III съездизинге, Якутск хоорайга болган “Азияның уруглары” деп делегей оюннарына киришкен.

Республиканың уран чүүл ажил-дакчыларын 4 чогаадыкчы эвилелде—чурукчулар, композиторлар, чогаалчылар, театр ажилдакчыларының эвилелдеринде каттыштырган. “Көжеге” солун “Хөгжүмнүг хээлер”, “Ыры—2004” деп ырылар чыындыларын парлап үндүрген. Республика юбилейлеринге база культураның болгаш уран чүүлдүң алдарлыг ажилдакчыларының чогаадыкчы ажилына тураскааткан концерттерни, укуражылгаларны, конкурстарны, делгелгелерни эрттирген. Россияның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүннеринге Ч.Ирбижей, М.Ооржак, В.Бузыкаев олар кирген. “Россия”, “Россияның девискээрлери” деп Москвага эрткен Бүгү-россия уран чурулга делгелгезинге, “Сибирьниң чурукчулары” деп зона чөвүлел хуралына республика чурукчулары киришкен. А.Шатиниң “Тыва танцы-школазы” номун, А.Даржайның шүлүктөр чыындызын парлап үндүрген. Олышкаш Тыва дугайында юбилей альбомун, каастаан календарыны парлаан. “Ыдыктыг дагларже”, “Азия чүрээ”, “Бөгүнгү Тыва”, “Тыва Республика—Россияның оруктары-биле дөрт муң километр”, “Ыры-хөөмей дөзү” деп барымдаалыг фильмнерни, “Тываже аян-чорук” деп видеофильмни тырттырган.

Аныяк талантыларны илередир болгаш деткиир, профессионал өөрөдигени хөгжүдөр, кадрларны белеткээр ажилдар уламчылаан. Республикада ниити өөрөдигениң хөгжүм уран чүүл школазының болгаш уран чүүл училищезиниң баазазына Новосибирск, Красноярск, Улан-Удэ, Абакан хоорайларның специалистерин чалап, мастер-класстарны эрттирген. Культураның 135 ажилдакчызының мергежилин бедиткен, культураның 250 ажилдакчызы ортумак, дээди өөрөдиге черлеринде өөрөдиге кирген.

Республиканың Р.Кенденбил аттыг ниити өөрөдиге музыка школазының болгаш Кызылдың уран чүүл училищезиниң сургуулдары делегейниң болгаш девискээрлерниң профессионал 11 конкурстарының лауреаттары болгаш дипломантылары болган.

Россия Федерациязының Күрүне шаңналдары-биле—2, Тыва Республиканың шаңналдары-биле—20, Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлел бижиктери-биле—16, Тыва Республиканың юбилей медальдары-биле 10 кижини шаңнаткан. “Чылдың эң дээр албан чери” деп республика конкурзун 4 номинацияга эрттирген. Аңаа 46 культура албан чери, ооң иштинде көдээниң 43 албан чери киришкен.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының литература талазы-биле С.Сарыг-оол, чонар-даш уран чүүлүнге Х.Тойбухаа, чурулга уран чүүлүнге С.Лаңзы, ыры уран чүүлүнге Х.Коңгар, хореография уран чүүлүнге Н.Кысыгбай, музыкага А.Чыргал-оол, театр уран чүүлүнге В.Көк-оол, хөөмейге Х.Ооржак, а олышкаш уругларга болгаш элээдилерге уран-чечен чогаал дээш Л.Чадамба, театр артистеринге болгаш кинога М.Мунзук аттыг, Тыва Республиканың Чазак Даргазының чыл санындагы 10 аттыг шаңналдарын тургускан. Амгы үеде оларның лауреаттарын тодарадып турар.

Культура албан черлериниң мате-

риал-техниктиг баазазын быжыглаары-биле 7 млн. рубль ажыг өртектиг дериг-херекселдерни садып алган, В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының, район болгаш көдээ культура бажыңнарының агар болгаш капитал септелгелерин чоруткан. Культураның болгаш дыштанылганың национал парыгында чаа ийи атракционну ажыглалда киригген. Кинофильмнерниң репертуарын калбартып, көргүзөр шынарын бедиткен чорук көрүкчүлөр санын 2 катап өстүрген.

“Россияның культуразы” деп федералдыг тускай сорулгалыг программаны боттандыраарына 5,1 млн. рубльди, федералдыг адресстиг инвестиция программазын езугаар—9 млн. рубльди, ооң иштинде чурт-шинчилел музейинге дериг-херекселдер садып алырына—3 млн. рубльди чарыгдан. Республика бюджетиниң күсели-биле музей тудуун доозарына 9 млн. рубльди үзүп берген, музейниң техниктиг хандырылганына 2,2 млн. рубльди берген.

2005 чылда профессионал уран чүүлдү хөгжүдери, Тываның улустарының төөгү-культура байлаан нептередири чоннуң культура хандырылганының шынарын бедидери уламчылаар.

Күш-культура болгаш спорттуң ролун күштелдирер, аныяктар-биле ажылды сайзыраңгайжыдыр сорулга-биле 2004 чылда Тыва Республиканың Күш-культура, спортту хөгжүдөр болгаш аныяктар политиказының талазы-биле яамыны тургускан. Тыва Республиканың Чазак Даргазының чанында күш-культура, спорт болгаш аныяктар политиказының талазы-биле чөвүлелди тургускан, ооң хуралдарына чоннуң кадык амыдыралын тургузар, күш-культура болгаш спорт албан черлериниң ажылын экижидер айтырыгларже онза кичээнгени угландырган.

Юбилей хемчеглеринге дүүштүр 87 маргылдааларны эрттирген, аңаа 24,4 муң кижини киришкен. Спорттуң национал хевирлериниң талазы-биле Сибирьниң болгаш Ыраккы Чөөн чүктүң улустарының Бүгү-россий фестивалы, “Найырал—2004” деп делегейниң шуулган фестивалы эрткен, аңаа Россияның болгаш Моолдуң 14 делегациязы киришкен. Спорттуң 12 хевиринге маргылдааларны, кожууннар спартакиадаларын, хол-бөмбүүнге маргылдааны, тыва хүреш чемпионаттарын, маргылдааларын эрттирген. Уруглар спортунуң бирги фестивалына 800 ажыг уруг киришкен. Тыва Республиканың баштайгы Президентизиниң X Кубогу дээш маргылдааларга эр, херээжен улустуң 44 командазы, Тыва Республиканың Чазак Даргазының Кубогу дээш бут-бөмбүүнүң маргылдаазына 14 команда киришкен.

Отчеттуг чылда чайгы XXVIII Олимпий оюннары Афины хоорайга эрткен. Бистиң спортчуларывыс Лариса Ооржак болгаш Елена Достай кончуг берге шилилге маргылдааларны эрткеш, Россияның болгаш Тываның спортчу алдарын камгалап, Олимпиадага киришкенинге республиканың чону чоргаарланып турар. Республиканың спортчулары янзы-бүрү маргылдааларга 181 медальды чаалап алган, ооң иштинде Делегей маргылдааларына—5, Европаның—6, Россия-

ның—82, делегей болгаш бүгү-россий маргылдааларына—31 медальды алган. Төлөпиг 17 спортчу Тыва Республиканың Чазак Даргазының стипендияларын ап турар.

Кызылда “Хүреш” стадионну, И.Ярыгин аттыг спорт комплекзин септээн, аңаа 2 млн. рубльди чарыгдан, 53 спорт шөлүн, 160 спорт залын база септээн.

“2005 чылга чедир үеде Тыва Республиканың уругларын, элээдилерин болгаш аныяктарын күш-дамыр талазы-биле кижизидери болгаш кадыкшыдары” деп республиканың тускай сорулгалыг программазын боттандыра ажылдарны чорудар. XXVIII Олимпий оюннардыг спортчуларны белеткээр, Тыва Республикага национал хүрешти сайзырадыр ажылдарны боттандырган. Күш-культура болгаш спорттуң 26 коллективин спортчу дериг-херекселдер-биле хандырган. Национал хүреш талазы-биле уруглар-элээдилерниң спорт школазын—албан черин тургускан. Кышкы үеде хоккей ойнаар б шөл ажылдаан.

“Тыва Республиканың аныяктары 2004-2006 чылдарда” деп республиканың тускай сорулгалыг программазын күш-ажылга болгаш дыштанылгага салдар чедиреринче, сайгарлыкчы ажылды деткиринче, аныяктарның хөй-ниити-ажыктыг инициативазын деткиринче угландырган. Чайгы үеде 75 студент составтыг аныяктарның тудуг отрядын тургускан, “Чайгы десант” деп күш-ажыл лагерин организастан, аңаа 63 элээди уруглар ажылдаан. Тыва Республиканың Чазааның мергежил бедидер болгаш эде белеткээр институтунга менеджмент талазы-биле 16 кижилер өөредилгени эрткен. Студентилерниң республика следун эрттирген. Отчеттуг чылда 46 аныяк өг-бүлө “Аныяк өг-бүлелерни чурттаар оран-бажың-биле хандыраары” деп чуртталга программаның киржикчилери болган, 5 млн. рубльдиң субсидиязын алган.

Профессионал өзүлдөгө идиг бээр-биле база ажылдап турар талантылыг, чогадыкчы аныяктарны илередири-биле экономиканың 17 адырының төлээлериниң аразына “Алдын салгал” деп республика конкурзун эрттиргеш, 11 номинацияга шаңналдарны тывыскан. Күш-культура, спортту хөгжүдеринге, кадык-чаагай амыдыралды пропагандалаарына чедишкени-нери дээш 99 кижини медальдар-биле шаңнаан болгаш Тыва Республиканың хүндүлүг аттарын тывыскан.

Чоннуң кадыын камгалаар болгаш массалыг күш-культура, спортту хөгжүдөр сорулга-биле 2005 чылда кадык-чаагай амыдыралдың культуразын тургузар болгаш пропагандалаар уруглар, элээдилер спортун хөгжүдеринге байдалдарны тургузар талазы-биле ажылдарны уламчылаар. Аныяктарны ажылче хаара тударынче, биче бизнесче кириеринге эргежок чугула хемчеглерни ажылдап кылыр.

Пенсия хандырылгазы. Республикада пенсия алыр 79093 кижилер бар. Пенсияларны төлээринче 1756,7 млн. рубльди шилчиткен. Отчеттуг чылда пенсия хемчээлин үш катап өстүрген, пенсияның ортумак хемчээли 1873 рубль четкен азы 22 хуу өскөн.

Хамаатыларны ыяап-ла пенсия камгаладылгазының хуу учедунга кириер ажыл уламчылаан. Респуб-

ликада камгалаттырган кижилерниң саны 264 муң четкен. Учетта камгалаттырган 18930 кижини кириген. “Россия Федерациязынга күш-ажылчы пенсиялар дугайында” Федералдыг хоойлуга дүүштүр пенсияларны эде санап, таарыштырып турар. 64,8 муң хамааты хууда медээлерин кириген. Камгалаттырган 3157 кижини хуусаа бетинде пенсияже үндүрген. Камгалаттырган кижилерниң Россия Федерациязының Пенсия фондузундан медээлер алыр эргелерин хандырып турар, хууда агар саннарының байдалын олар билип ап турар, пенсия хандырылганың, камгаладылгазының чурумун болгаш нормаларын тайылбырлап турар. 2005 чылда Россия Федерациязының Пенсия фондузунуң Тывада салбыры республикада чедери берге кожууннарже медээлерни каттышкан четкини дамчыштыр боттандыра, федералдыг даңзыда ады кирген хамаатыларга акша компенсациязын чогуур үезинде төлээр.

Күрүнениң социал камгаладылгазынче отчеттуг чылда 274,2 млн. рубльди азы ооң мурнунда турганыдан 21,1 млн. рубль хөйүн, ооң иштинде хууда орулгаларның күсели-биле 182,4 млн. рубльди, Россия Федерациязының социал камгаладылга фондузунуң төпчүткен курлавыр хөреңгизинден—94,8 млн. рубльди шилчиткен. Пособиелер төлээринге 264,4 млн. рубльди, ооң иштинде түр ажыл кылып шыдавас апарганнарга—101,9 млн. рубльди, сааттыг болгаш божаан иелерге—51,8 млн. рубльди, уруг божаанда хары угда төлээринге 40,9 млн. рубльди, оон ажылдавайн турар иелерге—18,8 млн. рубльди төлээн. 1,5 хар назылыг уругларны ажаап-тежээринге 25,2 млн., аарыг кижилерни санаторийлерге сегидир эмнээринге—2,5 млн. рубльди төлээн.

“Бүдүрүлгелерге озал-ондактыг таварылгалардан болгаш профессионал аарыглардан ыяап-ла социал камгаладылга дугайында” Федералдыг хоойлуну езугаар 22,4 млн. рубльди чарыгдан. Бүдүрүлгеге ажылдап тургаш, амы-тынынга болгаш кадыына хөра чедиргени дээш төлевир алыр эргелиг 437 кижилерниң учетта кирген.

2005 чылда ажылдаар аргазын түр чидиргени дээш база “Чедер”, “Үш-Белдир” курорт-санаторийлерге эмнедири дээш пособиелерни чогуур үезинде база долу төлээрин хандыраар.

Чедимчези эвээш чонну **социал деткиир** сорулга-биле, яды-түреңги чорукту болдурбас талазы-биле республиканың тускай сорулгалыг программазын боттандыраарына 7,8 млн. рубльди үзүп берген. Адресстиг социал дузаламчыны 2724 хамаатыга, 525 студентиге көргүскен, хандырылгазы кошкак өг-бүлелерниң уругларын чаа өөредилге чылынга белеткээринге 300 муң рубльди, чедимчези эвээш 1377 хамаатының паспорттарын кылдыраарына 172 муң рубльди берген. Чедимчези эвээш 6382 хамаатыга 471 тонна үрезиннер садып алырына 2,3 млн. рубльди берген, олар тарылга чорудар 159 бригаданы тургускаш, 2,4 муң тонна картофельди алганнар.

“Хоочуннар дугайында”, “Россия Федерациязынга инвалидтерниң социал камгалалының дугайында” Федералдыг хоойлуларга дүүштүр дайын болгаш күш-ажыл хоочуннарына,

инвалидтерге 104,2 млн. рубль түннүг чиигелдени көргүскен. Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуннарына болгаш аңаа деңнээн инвалидтерге 160 машинаны, 162 коляска-тергелерни, 218 хоочунга электромассаж кылыр, вибрация шактарлыг дыңнаар аппараттарны берген. Ол херекселдерниң өртээ 14,9 млн. рубль. Электри энергиязы төлээр чиигелдени 57210 хамаатыга, коммунал ачы-дуза чедирилгезин—19145 кижиге, квартира телефоннарын тургузарына, абонент төлевиринге—3195, хөмүр-даш өртээн—6903 кижиге берген, 34901 кижиниң аргыжарына, 587 хамаатының диш кылдыраарына акшаларны берген. Халас эм-таңны 6303 хамаатыга берген.

Хоочуннарның болгаш инвалидтерниң хөй-ниити организациялары-биле социал кады ажылдажылга керээлерин чарган. Социал уjur-дузалыг инициативаларны деткиринге 245 муң рубльди үзүп берген, караа багай көөр инвалидтерге комплект оргтехниканы садып берген.

Назылап кыраан болгаш инвалид 615 хамаатыны бажыңнарына социал хандыраар 18 салбыр ажылдап турар. Социал дүрген хандырылга салбырларының ачы-дузазын 2478 кижиге чедирген, оларга бөлүктээн продуктуларны берген.

Өг-бүлени болгаш уругларны социал хандыраарының 23 албан чери чедимчези эвээш 8,8 муң өг-бүлөгө, 4 муң ажыг уругга деткимчени көргүскен. 3770 уругну өг-бүлелеринче эгиткен, 146 уругну ажаал-тежээлге болгаш азырандыга берген, күрүнениң интернат албан черлеринче 84 уругну чоруткан. Муң хире инвалид уруг эмчи-социал реабилитацияны эрткен, дыңнаары берге уругларга компьютер диагностика болгаш дыңнаар аппараттар шилип алыр программаны шингээди алган.

Чайгы үеде республиканың кадыкшылга албан черлеринге 34579 уруг дыштанган азы ооң мурнундагы чылдан 1780 хөй кижилер дыштанган. Кадыкшыл кампаниязын эрттиреринге 42,7 млн. рубльди берген.

Хайгаарал чок арткан уругларның саны чыл төнчүзүнде 437 кижилер чедир кызырылган.

“Россияның уруглары” деп федералдыг тускай сорулгалыг программага дүүштүр өг-бүлөгө болгаш уругларга социал дузаламчы төптеринге: Тес-Хем кожуунга—компьютер клазын, Сүт-Хөлге—тараа ажаар комбайны, Улуг-Хем, Тере-Хөл кожууннарга болгаш республиканың “Буяныг” төвүнге—“Газель” дээр бир-бир машинаны, Өвүр кожуунга—психологтуг арыглаашкын, уругларның реабилитация өрээлинге дериг-херекселди, Ак-Довурак хоорайга—тренажерлар комплекзин үндүрүп берген.

Республика бюджетиниң күсели-биле социал албан черлеринге 6,8 млн. рубльдиң капитал септелгелерин чоруткан. Россия Федерациязының Президентизиниң курлавыр фондузундан 1860,0 муң рубльди берген, ону Таңды кожуунда улуг назылыг улустуң социал дузаламчы төвүнүң капитал септелгезинге ажылгаан.

Чиигелделерни ай санында акша компенсациялары-биле төлээринче шилчээни-биле холбаштыр 17 категорияның 27353 хамаатызын федералдыг даңзыда кириген. Олар болза

инвалидтер, Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилери, дайынга өлгөн-нерниң өг-бүлө кежигүннери, дайынчы чорудулгалар хоочуннары, бүгү бөлүктөрниң инвалидтери болгаш өскелер-даа. Республика даңзыында 14593 кижини, ооң иштинде күш-ажылдың хоочуннарын, тылдың ажыл-ишчилерин, политиктиг репрессияларга таварышканнары, оон агартканнары кириген, оларга акша төлевириниң хемчээли 2005 чылдың январь 1-ден эгелээш, дес-дараалаштыр алырга, 422 рубль, 479, 491 болгаш 441 рубль болур.

2005 чылда бирги чергениң сорулгазы болза, яды-түреңги чорукту улам кызыраары, чедимчези эвээш хамаатыларны социал деткири болур. Республика бюджетиниң хөреңгизиниң күсели-биле ай санында акша компенсацияларын хандыраар.

Аңаа хамааржыр кижилерниң хуу учедун тургузары. Ындыг өг-бүлелерниң херек кырында орулгаларын тодардыры эргежок чугула, маңаа хууда дузалал ажыл-агыйлары болгаш ажыл-чорудулганың өске-даа хевирлерин чоруткаш, алыр орулгаларны санаар талазы-биле республика Чазааның бадылааны аргаларны болгаш нормаларны ажылгаар.

Чазак республиканың массалыг информация чепсектерин хөгжүдеринче болгаш деткиринче доктаамал кичээнгеин угландырып турар. “2003-2005 чылдарда Тыва Республиканың чурттакчы чонун тус черниң телерадио-дамчыдылга программасы-биле спутник дамчыштыр хандыраар” республиканың тускай сорулгалыг программазын боттандыраары-биле 1,2 млн. рубльди үзүп берген. Республика, кожууннар аразының солуннарының, сеткүүлдериниң редакцияларының материал-техниктиг баазаларын быжылгаары-биле “2004-2005 чылдарда Тыва Республикага күрүнө парламентазының массалыг информация чепсектерин хөгжүдери” деп тускай сорулгалыг программаны хүлээп алган. Ону боттандыраарына 400,0 муң рубльди кириген. Республика, кожууннар аразының солун, сеткүүлдериниң хары угда үнер ортумак тиражы 2003 чылга деңнээрге, 19 хуу, ниити тиражы—20 хуу өскөн. Редакцияларның хууда орулгалары 16 хуу өскөн.

“2002-2005 чылдарда Тыва Республикага күрүнениң ном үндүрүлгезин деткири” деп республиканың тускай сорулгалыг программазына 1,3 млн. рубльди үзүп берген. “Тываның ХХ чүс чылда алдарлыг кижилери” деп Күрүнө номун парлаан, Тываның ном үндүрер чери янзы-бүрү 44 аттыг, ниити тиражы 115,5 муң экземпляр номнары үндүрген. Республика типографиязы 2003 чылда парламента продукциязының деңгелин 2003 чылдың деңгелинге бодаарга, 19 хуу өстүрген.

Юбилей байырлалдарын белеткээр болгаш эрттирер үеде республиканың массалыг информация чепсектеринге янзы-бүрү жанрларның 600 ажыг материалдарын парлаан. Республиканың журналистичи 3 конкурстарын эрттирген. Редакцияларның болгаш журналистерниң эң дээр ажылдарын дипломнар болгаш акша шаңналдары-биле демдеглээн.

2005 чылда тус черниң телерадио-дамчыдылга программаларын спутник системазы-биле чорударын Кызыл, Шагаан-Арыг хоорайларга боттандыраар,

республика, кожууннар аразының редакцияларының материал-техникти баазаны быжыглаар.

VI. Хоойлу-дүрүмнү, эрге-чурумну болгаш хей-ниитиниң айыыл чок чорун хандылары

Хоойлу-дүрүмнү, эрге-чурумну болгаш хей-ниитиниң айыыл чок чорун хандылар талазы-биле республика Чазааның мурнады көргөн угланышкыннары болза, өжегээр өлүрер, кижилерниң кадзынга аар уржуктар чедирер, меге арага садар, наркотикти болгаш психотроптуг бүдүмелдер белеткээр, шыгжаар болгаш садар, мал оорлаар чоруктар-биле демиселди күштелдирери, а ол ышкаш хей-ниитиниң корум-чурумун камгалаарына, терроризмге удур айыыл чок чорукту хандыларына тус чер бот-башкарылга органнарының, хей-ниити каттыжышкыннарының ролун бедидери болур.

2004 чылда 9109 кем-херек демдеглеттинген. Ону илередир чорук 54 хуу болган. Эрткен чылды-биле деңээрге, аар болгаш онза аар кемниг херектер саны 13,5 хууга, ооң иштинде кадыкшылга сагышты-биле өлүмнүг хора чедирери — 13,4 хууга кызырылган. Экономиктиг угланышкынныг 609 кемниг херек илереттинген, ону 2003 чылдынга деңээрге, 22,3 хууга хей болуп турар. Үптелге-тонаашкын мүнне кызырылган. Хулиганнаар чоруктуң фактыларының саны 892-ден 374-ке чедир, азы 58,1 хууга, квартиралар оорлаар чорук — 20,5 хууга эвээжээн. Кудумчуларга кемниг херектерниң саны үштүң биринге кызырылган.

“Тыва Республиканың девискээринге сагышты-биле өлүрүшкүнер-биле демиселди күштелдирер талазы-биле хемчеглер дугайында” Чазактың доктаалын боттандыраар сорулга-биле Чазактың, яамыларның болгаш ведомстволарның, иштики херектер органнарының харысалгалыг ажилдакчылары составтыг ажилчын бөлүктөр бүдүн ай дургузунда чурттакчылыг бүгү-ле черлерге сагышты-биле кылган өлүрүшкүннерниң болгаш кадыкшылга аар, хоралыг өлүмчидимни сагышты-биле чедиргениниң чылдагааннарын болгаш байдалдарын анализтээн. Чурттакчылыг 73 черге отчеттуг чылда чаңгыс-даа аар кемниг херек болбааны демдеглеттинген. Сагышты-биле 279 өлүрүшкүн болган, ол талазы-биле улуг өзүлде Кызыл болгаш Ак-Довурак хоорайларда, Улуг-Хем, Сүт-Хөл, Таңды, Тес-Хем, Чеди-Хөл болгаш Тере-Хөл кожууннарда эскертинип турар. Сагышты-биле өлүрүшкүннерниң хей кези өг-бүлеге эзиртир арагалаашкынның байдалына болгулаан болгаш дараалаштыр 85 болгаш 70 хуу болган. Хей-ниити хевирлээшкүннериниң аргалары кончуг кошкак ажылаттынyp турар.

Арага продукциязын хоойлу-дүрүм барымдаалавайн садып-сайгарганы дээш 75 кеземче херээн оттурган. 60 херекти истээн, 45 херекти судтарже шилчиткен, кеземче көргүзериниң шенелде хемчээ-биле буруудадыр 12 шийткелди үндүргөн. Меге арага продукциязын садарын хоойлу-дүрүм барымдаалавайн боттандырып турган 284 “адрестин” ажил-чорудулгазын илереткен болгаш ону болдурбазының хемчеглерин алган Хоойлу-дүрүм

барымдаалаваан саарылгандан 35 тонна спиртти хураган. Чаргы чарар судьялар спирт холумактыг продукцияны хоойлу-дүрүм барымдаалавайн садып турган дугайында 43 херекти көргөн, 33 кижини 40 муң рубльге торгаан.

Назы четпестерниң аразында кемниг херектер болгаш корумчурум үрээр чоруктар-биле демисел талазы-биле ажил “Назы четпестерниң хайгаарал чогуңу болгаш назы четпестерниң корум-чурум үрээшкүннериниң профилактиказының системазының үндешиннериниң дугайында” Федералдыг хоойлуга база “Назы четпестерниң аразына хайгаарал чок чоруктуң болгаш корум-чурум үрээшкүннериниң профилактиказы” деп республика программазына дүүштүр чоруп турар. Отчеттуг үеде назы четпестер 485 кемниг херекти үүлгеткен, ол 2003 чылдындан 5,2 хуу бедик болуп турар. Кеземче харысалгазын 528 кижиге онааган. Өлүрүшкүннүң, кадыкшылга аар өлүм-чидимниг болгаш өске-даа кемниг херектерни сагышты-биле чедирген чоруктарның өзүлдези Кызыл хоорайда, Тес-Хем, Каа-Хем, Чөөн-Хемчик, Өвүр болгаш Мөңгүн-Тайга кожууннарда демдеглеттинип турар. Кемниг херектерниң 41,7 хуузуң ниити өөредилге школаларының өөреникчилери, 5,5 хуузуң — профессионал училищелерниң сургуулдары, 4,8 хуузуң — дээди өөредилге албан черлериниң студентилери кылган болуп турар. Иштики херектер органнары назы четпестерниң үүлгеткени чурум үрээшкүннери дээш, ооң иштинде ада-иелерге болгаш оларны солуп турар 986 кижиге 2,5 муң ажыг административтиг протоколдарны тургускан. Судтарга 341 материалды көргөн.

Отчеттуг чылда 285 орук-транспорт озал-ондаа болган, оларның 105-и өлүм-чидимниг болган, ол таварылгалар үезинде 110 кижиге өлгөн. Орук шимчээшкүннериниң дүрүмнерин үрээни дээш 10 кижини хосталгазын казып, 33 кижини шенелдеге шийткен. Барыын-Хемчик, Каа-Хем, Эрзин болгаш Таңды кожууннарда орук-транспорт озал-ондаа эң хей болган.

Республиканың девискээринге мал оорлаар 816 чорук болган, оон материалдыг когарал 2,6 млн. рубль четкен. Ниитизи-биле 2529 баш хой, өшкү, 1411 баш мыйыстыг бода малды, 608 аътты оор алган. Мал оорлаар чоруктуң саны Таңды, Бии-Хем, Каа-Хем, Кызыл болгаш Чөөн-Хемчик кожууннарда эң хей болуп турар. Судтарже 119 кеземче херээ кирген, 52 кижиниң хосталгазын казып шийткен.

2004 чылда наркотиктиг бичмелдерни хоойлу-дүрүм барымдаалавайн садып-саарганы-биле холбашкан 724 кеземче херээн оттурган. Хоойлу-дүрүм барымдаалаваан саарылгандан 265 кг ажыг наркотиктиг бүдүмелди хавырган. Сайгарылгазын доозуп кылгаш, 60 кеземче херээн судже шилчиткен. “Мак” болгаш “Блок-пост Саяны” деп оперативтиг-профилактиктиг операцияларның түңнелинде 48 факт илереттинген, ол талазы-биле 39 кеземче болгаш административтиг 9 херекти оттурган. Наркотиктерни хоойлу-дүрүм барымдаалавайн үр үеде садып-сайгарып турган бөлүк кижилерни наркотиктерни садып турда туткан, ажыглаарына белеткеп каан барык 72 кг марихуананы

хавырган, ол талазы-биле истелге чоруп турар.

Тыва Республиканың Чазааның 2004 чылдың май 10-да № 475 доктаалын күүседире-биле черлик конопляны 11,6 муң гектарга узуткаан, “2005-2007 чылдарда наркотиктиг бүдүмелдерни болгаш кижиниң угаан-медерелин албаарадыр бүдүмелдерни соора ажыглап турарына база оларның хоойлу-дүрүмге чөрүштүр саарылгазына удур чорудар комплекстиг хемчеглер” деп тускай сорулгалыг республика программазы ажилдап кылдырган болгаш бадылады-биле Тыва Республиканың Улуг Хуралынче чоруткан.

2004 чылда республиканың Чазааның ажил-чорудулгазының кол угланышкыннарының бирээзи терроризм-биле демисел талазы-биле сорулгаларның күүселдезин болгаш эргежок чугула организастиг-эрге-хоойлулуг баазаны тургузарын хандыраар практиктиг хемчеглерни боттандыраар болган. Терроризмге удур регионалдыг болгаш муниципалдыг комиссиялар ажилдап турар. Объектилерниң терроризмге удур камгалалын бедидериниң чаңгыс аай майыктыг планнары ажилдап кылдырган. Статистиктиг отчеттуг болурунун майы бадылаттынган.

Россия Федерациязының Президентиниң “Терроризм-биле демиселдиң дээштиң бедидер талазы-биле соңгаарлаттынмас хемчеглер дугайында” 2004 чылдың сентябрь 13-те № 1167 Чарлыына дүүштүр онза бедик айыылдыг 29 объектиниң, амыдырал хандырылга, социал адыр, үлетпүр болгаш тудуг, көдээ ажил-агий адырларының, чуртталга секторунун, а ол ышкаш кижилерниң массалы-биле чыгыр черлериниң дыка айыылдыг болгаш берге байдалда эң чугула 833 объектиниң даңзылары бадылаттынган. Оларның террорга удур камгалалын хандыраар талазы-биле хемчеглер ажилдап кылдырган, айыыл чок чоруктуң паспорттары база берге байдалдарда хөделириниң саавырлары тургустунган. Хей-хей школаларда, эмнелгелерде камгалалдык болгаш дыңнадырының техниктиг чепсектери тургустунган. Кызыл хоорайның ЧЭТ-тиң баазына “Шторм-2004” деп оперативтиг-тактиктиг өөредилгени эрттирген. Кызыл хоорайның № 15 школазында частыр тургузуг салып каанының дугайында меге дыңнадырларны чаңгыс эвес удаа дыңнаткан хамааты туттурган болгаш тодараттынган, ол талазы-биле үш кеземче херээ истеттинип турар.

Күрүне кызыгаарының тыва участрогунга чурумну быжыглаар талазы-биле хемчеглер боттанып келген. “Тыва Республиканың девискээринге кызыгаар зоназының дугайында” Чазактың 2004 чылдың апрель 1-де № 332 доктаалын езугаар күрүне кызыгаарындан 25 км хемчээлге кызыгаар зоназын доктааткан. Кызыгаар чурумунун Дүрүмнери ында бадылатынган. Чурттакчы чоннун ортузунда тайылбыр ажылын чорудуп турар, кызыгаар зоназынче кирер оруктарда сагындырыг демдектерин тургузуп турар. “О-Шынаа кызыгаар заставазы” деп объект ажыглалда кирген. Күрүне кызыгаарының тыва участрогунга 98 кызыгаар үрекчи туттурган, 25 кижиге хамаарыштыр 17 кеземче херээн болгаш 157 административтиг корум-

чурум үрээшкүннериниң дугайында херекти оттурган. 82,7 муң рубль ниити түңге торгаал кылдыр административтиг хемчеглер онааттынган. 21 санныг окбоону болгаш оларга 459 ок курлавырын хавырган, 72,7 млн. рубль түңге контрабанда илереттинген.

1020 баш малды оор алганының дугайында 60 билдиринишкин кирген. Хыналда чок кадаттың түңнелинде 2167 баш санныг мал кызыгаар ажыр одарлап чоруй баарының 36 таварылгазы болган. Оор алган болгаш кызыгаар ажыр кешкен малды тывар талазы-биле кады ажилдакчылыгы комиссияларның ажил-чорудулгазын экижидер сорулга-биле Хандагайты суурга кызыгаар албаннарының, иштики херектер органнарының ажилдакчыларының болгаш демнежилге комиссияларының кезигүннериниң бир демниг хөделириниң талазы-биле тактиктиг өөредилгелерни эрттирген. Кызыгаар чурумунун үрекчилерин тудуп турда, чепсек ажыглаанының түңнелинде Россия Федерациязының 4 хамаатызы өлүрткен болгаш 2 хамааты балыгланган. Кызыгаарга үскүлежишкүннерниң 9 истелгезин, оларның 8-иниң истелгезин моол кызыгааржылар-биле кады чоруткан. Күрүне кызыгаарының чурумун үрээшкүннүң айтырыгыларының болгаш кызыгаар чоогунда кожууннарның чурттакчы чонунун ортузунга профилактиктиг болгаш тайылбыр ажылын күштелдирер талазы-биле Эрзин кожуунга республиканың Чазак Чөвүлелиниң үнүшкүннүг хуралы болган, аңаа хамаарышкан яамыларның болгаш ведомстволарның удуртукчулары, кызыгаар чоогунда кожууннарның, сумуларның чагырга даргалары, иштики херектер килдистериниң болгаш кызыгаар застава-ларының начальниктери орта киришкен.

Россияның Чепсектиг Кичитериниң хүрээлеңинге шериг херээн эрттирери-биле 1740 кижини, ооң иштинде Кызылдың кызыгаар отряды-че керээ езугаар 82 кижини келдирткен болгаш чоруткан.

Тываның каайлы чери контрабанданың фактыларын езугаар 5 кеземче херээн оттурган, оларның 3-үн судже шилчиткен. Илереттинген 42 административтиг хоойлу-дүрүм үрээшкүннериниң талазы-биле 38 херекти көргөн, 4,2 млн. рубль түңге барааннарны болгаш транспорт херекселдерин хавырган.

Кеземче-күцүселде системазын сайзыраңгайжыдар талазы-биле ажил уламчылаан. “2004-2010 чылдар үезинде Россия Федерациязының Юстиция яамызының Кеземчелер күүселдезиниң Тыва Республикада эргелелиниң системазын чаартыры” деп тускай сорулгалыг республика программазының акша-хөреңгизиниң күсели-биле көвүктелген бетон кылыр деригни садып алырына 550 муң рубльди аңгылаан. Эдип-чазаар албан черлери 18,8 млн. рубль түңге продукцияны бүдүрүп үндүргөн, ооң хемчээли эрткен чылдынга деңээрге, 38,8 хууга улгаткан. Кылырларның чаа ийи хевирин бүдүрүп үндүрерин шингээдип алган. Шийттиргеннерге 150 оруннуг ниити чуртталга чери ажыглалга кирген, 80 олуттуг колония-сууржугаштың ийи участрогу ажыттынган.

Миграция албаны республикага күш-ажылга тургустунуп алыры-биле даштыкы 162 хамаатыга чөп-шээрелди берген, оларны 31 ажил берикчизи хөлезилээн. Албандужаалдыг 44 кижидаштыкы 399 ажилдакчыны күш-ажылга ажыглаар дугайында хоойлужудулганы хажытканы илереттинген. Даштыкы 35 хамаатыга административтиг харысалганы онааган. Өттүндүр кылган россияжи паспорттарны ажыглаарының факт-барымдаалары илереттинген, өттүндүр кылган меге документиленери бээрин организастап турган даштыкы күрүнениң эрге-хоойлу камгалаар органнарның ажилдакчызы тывылган.

Юстиция органнары республиканың 1520 нормативтиг эрге-хоойлу актызының *юримдиктиг экспертиказын* чоруткан, 27 актыны федералдыг хоойлужудулгага дүүштүрген, оларның 19-зунга өскерилгелерни болгаш немелделерни кириген, республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазынга көөр кылдыр 118 хоойлу төлевилелин дамчыткан. *Чаргы чарар судьялар* 414 кеземче херээн, ооң иштинде 123-ке шииткел көргүзер кылдыр көрген, 121 кижини шииткен. 10025 административтиг херекти көрген, 1426 кижини 1,5 млн. рубль ниити түңге торгаан. Транспорт хөлгезин эзирик байдалдыг башкарып чораан чолаачыларның 1724 херээн көрген, 716 кижиниң чолаачылаар эргезин казаан, 647 кижидаштыкы 735 муң рубльге торгаттырган.

Хамаатыларның айыыл чок чоруун хандыраар, *техногенниг хай-халаптарны болдурбас, өрт айыылындан бидүрүлге, социал объектилериниң болгаш чуртталга фондуларының камгалалын күштелдирер талазы-биле ажил чоруттунган.*

Часкы үер үезинде чурттакчылыг 8 черни, 361 чуртталга бажынын суг алган, тус чер ужур-дузалыг 63 километр автоорук, 5 көвүрүг, 4 чал үрелген. 589 кижиниң, оларның иштинден 88 бичии уругларның амы-тыны камгалаттынган. 548 өрт демдеглеттинген, аңаа 47 кижидаштыкы өлген. Материалдыг когарал 8,0 млн. рубль болган. Өрттү болдурбазының дүрүмнерин хажытканы дээш административтиг харысалганы 854 кижиге онааган, 753 муң рубль түңге торгаалдарны онааган. 33 кеземче херээн оттурган. Кызыл хоорайда Паротурбинная кудумчунда, 17 "а" ниити чуртталга бажынынга болган өртке 26 кижидаштыкы өлген, ол халапты Чазактың хуралынга көр-

ген, өлгеннерниң өг-бүлелеринге болгаш когарааннарга 3229 муң рубль түңге материалдыг дуза көргүстүнген, Россия Федерациязының Чазаа эт-хөреңгизин чидиргени-биле холбаштыр когараан хамаатыларга материалдыг дуза кылдыр 2050 муң рубльди болгаш күрүнөден 41 чуртталга сертификадын аңгылап берген.

"2004-2006 чылдарда республикага өрт айыылын болдурбазы болгаш социал камгалал" деп тускай сорулгалыг республика программазын боттандыраары-биле өрттерни болдурбас талазы-биле профилактиктиг хемчеглерни сайзыраңгайжыдар ажилды чорудуп турар. 2005 чылда чурттакчы чоннуң айыыл чок чоруун хандыраары-биле тус чер бот-башкарылга органнарының харысалгазын күштелдирер, эрге-хоойлу камгалаар органнар-биле кады хамаатыларның амы-тынынга болгаш кадыкшылынга удур кем-херек үүлгедиишкиннерин, сагышты-биле өлүрүүшкүннерни, элээдилерниң кем-херек үүлгедиишкиннерин, арагалаашкынны болгаш алкоголизмни болдурбазының, меге арага продукциязын болгаш ооң солукчуларын садар фактыларны илередир база кезе шавар талазы-биле ажил-чорудулганы идепкейжидер. Эки тура улусчу дружиналарның, аныяктар болгаш херэеженнер каттыжышкыннарының аргаларын калбаа-биле ажыглаар, суму болгаш суур чагыргаларының, милицияның участоктар төлээлериниң ролун бедидер болгаш ол ажилче чурттакчы чонну хаара тудар.

ТҮҢНЭЛ

2004 чылда ажилдың түңнелдерин үндүрүп тура, республиканың Чазаа дараазында эң чугула чүүлдерни демдеглер тур.

1. Республиканың Чазаның ажил-чорудулгазы Россияның Чазаның чорудуп турары политиказының ниити угланышкынынга, Россия Федерациязының Президентизи В.В.Путинниң Айыткалында болгаш Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Айыткалында тодараттынган, ниити регионал продуктузун ийи катап көвүдедиринче база хамаатыларның чаагай чоруун бедидеринче угланган программалыг айтышкыннарынга үндезилеп боттанып келген.

2. Тыва Республиканың Россия Федерациязының хүрээлеңинге каттыжып киргениниң 60 чылын болгаш Кызыл хоорайның тургустунганының 90 чылын байырлааны 2004 чылда эң чугула социал-экономиктиг болуушкуну болган.

Ниитилел ужур-дузалыг массалыг хемчеглерни эрттиргени-биле чергелештир юбилейни экономикага көскү чедиишкиннер-биле демдеглээр, эрге-чагырганың федералдыг органнары, Сибирь Федералдыг округ болгаш Россияның регионнары-биле демнежилгени калбартыр болгаш быжыглаар аргалыг болган.

3. Экономикактиг өзүлдениң темпелерин дүргедедириниң чогумчалыг угланышкынын быжыглап алыр аргалыг болган. 2004 чылда баш бурунгаар көрдүнген макроэкономиктиг көргүзүглер колдуунда-ла чедип алдынган, а чамдык туруштар талазы-биле харын-даа ашкан. Баштайгы сан-медээлер-биле алырга, каттышкан регионалдыг продукт 6 хууга өскен, үлетпур продукциязының бүдүрүүшкүнү — 11,0 хуу, бараан саарылгазы — 10,7 хуу, төлевирлиг ачы-дузаларның ниити хемчээли — 12,1 хуу болган.

4. Айда ортумак ажил төлевири 27,7 хууга, пенсиялар хемчээли — 22 хууга, кижидаштыкы бүрүзүңге хамаарыштыр ортумак орулгалар — 16,7, чурттакчы чоннуң акша салышкыннары — 13,5 хууга көвүдээн. Амыдырап-чурттаарынга эргежок чугула чүүлдерден куду орулгалыг чурттакчы чоннуң саны кызырылган. Россияда ортумак деңнел-биле алырга, чурттакчы чоннуң чайгаар өзүлдезиниң көргүзүглери элээн бедик болуп артпышаан, чаштың болгаш иениң өлүр чоруу кудулаан. Чурттакчы чоннуң ниити аарыыр чоруу эвээжээн. Натуралдыг чиигелделерниң орнунга хамаатыларның чиигелделиг категорияларынга акша компенсацияларын 2005 чылда төлээрин боттандыраарынга нормативтиг эрге-хоойлу баазанын тургузар улуг ажил чоруттунган.

5. Каттышкан бюджеттиң орулгалары 10,3 хууга, бүдүрүлгени хөгжүдеринге үндезилеп үндүрүг онаар баазаны калбартырының күсели-биле боттуң орулгалары 27,8 хууга өскен. Бюджет дугайында хоойлуда көрдүнген орулгалар болгаш чарыгдалдар талазы-биле даалгалар ажыр күүсеттинген. Бюджетти 12,9 млн. рубльге артыкшылдыг күүсеткен. Бо чорук социал адырның турум ажилдаар шинээн хандыраар арганы берген.

6. Корум-чурум болгаш хөй-ниитиниң айыыл чок чоруу хандыртынып турган, аар болгаш онза аар кемниг херектерниң, хулиганнаар чоруктуң, кудумчуларга

болур кемниг херектерниң саны кызырылган. Терроризм-биле демисел талазы-биле сорулгаларны күүседир талазы-биле хемчеглер боттангылаан. Терроризм-биле демисел талазы-биле сорулгаларны күүседир дээш хемчеглер боттанып келген.

7. Чурттакчы чонну ажил-биле хандыраары болгаш ооң орулгаларын бедидериниң айтырыглары ам-даа четпес шиитпирлеттинип турар дээрзин Чазак билип турар. Өг-бүлеге кемниг херектерни, ооң иштинде арагалаашкынның уржуундан өлүрүүшкүнү сагындыраар байдалды өскертири чедип алдынган. Назы четпестерниң аразында кемниг херектерниң деңзигүүрү бедик. Эң чугула чамдык тудуг объектилерин ажыгдалга кириер хуусааларын үскен. Боттуң барааннарын болгаш аш-чем продуктуларын бүдүрери кончуг оожум темпелер-биле сайзырап турар.

2005 чыл бүгү-ле хамаарылгаларга нарын чыл болур. Федералдыг төптүң болгаш Россияның субъектилериниң аразында бүрүн эргелерни аңгылааны-биле холбаштыр республиканың хөй-ниити эрге-чагырганының ажылының дээштиг чоруун бедидери эргежок чугула. Бюджеттер аразында чаа харылзааларны тургузар болгаш чурттуң регионнарының деңнелинге саңхөө курлавырлары-биле четпес быжыглаттынган федералдыг бүрүн эргелерни дамчыдар талазы-биле кончуг нарын сорулганы боттандыраар апаар. Тус чер бот-башкарылгазын хөгжүдер, үш деңнелдиг бюджетче шилчилге талазы-биле ажилдың темпелерин дүргедедир, тус черниң барааннарының болгаш ачы-дузаларының бүдүрүлгезин көскүзү-биле көвүдедир, ажилдап шыдаар арга-шинектиг чурттакчыларны долузу-биле учетка алыр, чарыгдалдарны кичээнгейлиг көрүп тургаш, үндүрүг онаар баазаны калбартырының аргазы-биле чурттакчылыг черлерниң болгаш муниципалдыг районнарның социал адырының ажилдаан турарын хандыраарыга орулгаларның дөстөрүн тывар ужурлуг бис.

Республиканың Чазаа болгаш чону юбилейлиг отчеттуг чылдың чогумчалыг түңнелдерин быжыглаар база 2005 чылдың, Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиилелениң 60 чылының, бурунгаар баш удур көрген көргүзүглерин чедип аштыраар дээрзинге бүзүрелдиг.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.ООРЖАК.
2005 чылдың январь 27.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчылары — 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. КИДИСТЕР: ниитилел-политиктиг кидис — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, кәдәэ ажил-агый, үлетпур кидистер — 1-17-09. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 3 ама. Тираж 15000. Чагыг 11.

АГАР САНЬИЫС: № 4070381040000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729. Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчылдыг болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирде регионар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн. Херечилелдиң дугаары — ПИ №16-0510. Индекс 10002, 10003. ТР-ниң Парлалга болгаш информация куркомитединиң типографиязынга парлаан (Кызыл, Щетинов-Кравченко, 1). Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айгыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дындагылары дээш авторлар боттары харыллаар.

e-mail: shyn@tuva.ru Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.